

VITA

ECSEDY ANNA „LIPPAY GYÖRGY ESZTERGOMI ÉRSEK »POZSONYI KERTJE«” CÍMŰ DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

Ecsedy Anna doktori értekezésének nyilvános vitáját 2024. március 1-jén tartották az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művészettörténeti Intézetének Fülep Lajos-termében. A formaságok után elsőként Farbaký Péter olvasta fel opponensi véleményét:

„A Függelékkel 475, de törzsszövegében is 239 oldalas PhD-disszertáció nemcsak anyagi valójában monumentális, de szellemi tartalmában is. A főszöveg a rövid bevezetést és köszönetnyilvánítást követően három fejezetre oszlik: az I. fejezet a források és a téma historiográfiáját, a II. fejezet a primási nyaralókastély építéstörténetét és 17. századi berendezését, majd a III. fejezet a kert építéstörténetét és berendezését tárgyalja. A függelék tartalmazza a csoportokba rendezett főbb forrásokat, a rövidítés- és irodalomjegyzéket, végül az illusztrációkat.

Ecsedy Anna disszertációja témájául Lippay György pozsonyi kertjét választotta. Egy évtizedes munka eredménye fekszik előttünk. Hallatlan szorgalommal, kitartással és ugyanakkor sokoldalú erudícióval vágott neki a megmaradt képi és szöveges források keresésének. Az esztergomi érseki gyűjteményekben, Budapest, Bécs és Pozsony levéltáraiban, valamint a kor történelmi, művészeti, vallási és tudományos viszonyaiban kereste azokat a szálakat, amelyek kontextusában létrejött a 17. századi Magyarország kiemelkedő mecénási tette. Ennek komplexitását csak jelöltünk interdiszciplináris megközelítésmódja tárhatta fel, aki nem idegenkedett akár a természettudományok területére való bemenéskedéstől sem, ha az közelebb vitt a mű megértéséhez. Az I. fejezet a »Források és historiográfia« címet viseli. A 17. század az egyik legmosztohabban kezelt időszak a magyar történelmi tudatban, de a művészettörténet-írásban is. Az utóbbi

években a 17. századi esztergomi főpapok, köztük Lippay György (1600–1666), az 1642-től az esztergomi érseki méltóságot betöltő főpap és államférfi megismertetéséért Tusor Péter tett rendkívül sokat, a PPKK egyetemi tanár történésze, a Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport vezetője, többek közt a Vatikáni Levéltár ún. kivizsgálási jegyzőkönyveire támaszkodva.

Lippay György pozsonyi érseki kertjét először öccse, Lippay János jezsuita 1664-ben Nagyszombatban, majd 1667-ben Bécsben jelent meg, eltérő tartalmú *Posoni kert* című kertészeti műve ismertette meg a hazai és osztrák közvéleménnyel. A kertről készült metszetsorozat csak szűk körben terjedt el, Johann Joachim Müller szászországi követ 1660-ban íródott útinaplóját pedig csak 1714-ben adták ki először nyomtatásban Jénában. Ezeknél is nagyobb hatása volt Bél Mátyás *Notitiája* 1735-ben publikált első kötete leírásának. Lippay díszkertje akkoriban érzékeny téma volt, ugyanis 1663-ban adták fel Érsekújvár védői a fontos erődítményt, amely folytán Montecuccoli tábornagy, illetve Galeazzo Gualdo Priorato és Franz Wagner 17. és 18. századi udvari történetírók megvádolták Lippayt, hogy elhanyagolta erődítményét, sőt, hogy ezzel szemben ugyanakkor kertjére nem sajnálta a költségeket.

Müller forrásértékű, I. Lipót birodalma fővárosának, Bécsnek és környékének leírását Hans Tietze tette közzé 1918-ban, egy bécsi történeti folyóiratban. E közlésre Pigler Andor figyelt fel, s publikálta, illetve vetette össze magyar fordításban Müller és Bél leírásait a *Napkeletben*, majd a kert Szent György-szobráról írt a *Magyar Művészetben*, 1925-ben. A kert metszetsorozatának négy lapját az MTA Vigyázó-hagyatékában Török Pál történész találta meg, majd Rapaics Raymund publikálta a *Termé-*

szettudományi Közlönyben 1938-ban. Az ötödik lapot Cennerné Wilhelmb Gizella jóvoltából Stirling János közölte a *Kertészeti Egyetem Közleményeiben* 1984/86-ban. A kerti szökőkutak megmaradt elemeit 1977-ben Ivan Rusina azonosította két jelenlegi pozsonyi kútkompozícióban. 1996-ban ugyancsak Stirling János foglalkozott a kert metszetsorozatával *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században* című könyvében, és közölte a *Posoni kert első, 1664-es nagyszombati szövegváltozatát*. Végül 2000-ben megjelent, »A magyarországi kertek képzőművészeti ábrázolásai. I. 17. század« című tanulmányában Galavics Géza értékelt a kert képzőművészeti ábrázolásait, és helyezte el őket a reneszánsz és barokk kertművészet történetében.

A II. fejezet a mű építményeinek és berendezésének történetével és elméleti rekonstrukciójával foglalkozik. A tárgyalást szerzőnk *in medias res* Lippay 1666-os hagyatékának ismertetésével kezdi. A káptalan és a Kamara képviselői egymással hadakozva próbálták feladatukat elvégezni a pozsonyi érseki kúria, a kert és a nagyszombati érseki palota vonatkozásában. E leltárak sajnos csak az ingóságokkal foglalkoztak, az ingatlan épületrészekkel, azok kialakításával, esetleges festett díszével nem. Azonban disszertánsunk így is rendkívül sok információt nyert belőlük. A leltárak mellett Lippay 1650 körül született, saját kezű házfelszerelés-listája veszi számba a pozsonyi kert létesítményeit. Szerzőnk konstatálja az épületállomány szinte teljes pusztulását, és elemzi a megmaradt, átalakított, áthelyezett kerti alkotásokat. A II.2.2. alfejezet részletesen áttekinti a képi forrásokat: térképeket, helyszínrajzokat, látképeket, fotókat, építészeti felméréseket és terveket, az utóbbi csoportok terén számos eddig ismeretlen rajzot is felfedezve az esztergomi érseki gyűjteményekben. Összevetésükkel meggyőzően és hitelesen mutatja be a nyaralókastély Lippay-korszak végi elrendezését, belső beosztását. Ennek végeredménye vizuálisan is megjelenik a II. 38. és 39. számú alaprajzi rekonstrukciós ábrákban (II.2.3. alfejezet). Kisebb felvetések: hol látszanak a nyugati metszettelátképen a középső szárny középső tömbje falsarkainak pilaszterdíszei; illetve szerintem az oldalszárnyakat nem kontyolt sátozott (ilyen nincs is), hanem kontyolt nyeregterető fedí. A II.3. fejezetben az általa feltárt szöveges és képi levéltári források, valamint a korábbi publikációk alapján periódusokként kíséri nyomon az építéstörténet fázisait: Kollonich Lipót bíboros, Esterházy Imre, Barkóczy Ferenc, Bathyány József érsekek átépítéseit, számos kisebb-nagyobb részlet felderítésével, illetve tisztázásával. Érdekes, hogy a kastélykápolna belsejéről készült a belső terek közül a legtöbb fotó (Körper Károly felvételei 1900 előttről; II.25, 26a, 2b,

27. képek, a pozsonyi Városi Múzeumban, illetve a Révhelyi-hagyatékban, MÉM-MDK Fotótára).

Kis megbicsaklásnak, illetve a szerző részéről meggyőzendő dolognak érzem a II.4. fejezet ide kerülő beiktatását, amely Oláh Miklós, Forgách Ferenc és Pázmány Péter időszakának eseményeit ismerteti, a hangsúly nyilván Forgách építkezéseire esik. Ezután kerül sor újra a Lippay-építkezések idővonal menti eseménytörténetének tárgyalására (II.5. fejezet), majd a mesterek számbavételével halad tovább a szerző (II.6.1.). Az 1643 és 1649 közötti első Lippay-periódus idején Albrecht Vayr építőmester és Hans Caspar Alberthal *architectus* közreműködésének feltárása jelentős – az eddigi szakirodalomban nem szereplő – felfedezés. Pálffy Pál kamaraelnök pozsonyi építkezéseinek mesteri közül Giovanni Battista Carlonéval és Filiberto Lucchesével a Pázmány-epitáfium ügyében teremtett Lippay kapcsolatot. Mellékes megjegyzés, hogy Jana Zapletalová Lucchese születési helyén, a svájci Melidében talált nemrég az építésznek tulajdonítható levéltári anyagot, rajzokat és metszeteket. (L. Newly discovered drawings by architect Filiberto Lucchese, Umění 68. 2020, 4, 389–398.)

Ecsedy Anna nagyon fontos eredménye Lippay gyóntatója, a jezsuita Zacharias Traber építész életművének feltárása, amely egyértelműen Lippay Györgyhöz kötődött. Traber jelentős jezsuita pályafutását a rendtörténeti szakirodalom természetesen már számontartotta (Lukács László publikációi), de elméleti építészeti életműve eddig árnyékban maradt. Szerzőnk nagyon helyesen találja meg helyét az újfajta, újkori elméleti (nem az építési gyakorlatban működő) építészek között. Kis adalék, hogy aki a forrásokból dolgozik, mint szerzőnk, helyre tudja igazítani születési helyét Mürzzuschlagra (85/477. jegyzet). Lippay nemcsak építészként, hanem katoptrikai szaktudósként is igénybe vette szolgálatait a nyolc év alatt, amíg környezetében működött. (Az utóbbival az értekezés a III.3. alfejezetben foglalkozik.) Disszertánsunk három olyan épületet is tárgyal, ahol megállapítható Traber közreműködése: a körmöcbányai ferences templom és rendház esetében a források a vezérterv elkészítésére utalnak, a Lippay adományából épült trencsényi jezsuita templomnál pedig ugyancsak ő tervezhette a Pietro Spazzo kivitelezésében megépült templomot. Ugyancsak neki tulajdonítható a soproni jezsuita konviktus első periódusánál a delineaáció, és személyesen is megjelent 1654-ben az építkezésnél. Ugyanebben az évben az érsekújvári várat is megtekintette, és instruálta a kivitelező kőművesmestert. Mindezen szerepére az egyes építkezéseket intéző megbízottaknak vagy épp magának Trabernek Lippayhoz írt leveleiből érte-

sülhetünk, amely tények *novumok* az említett épületek építéstörténetében.

A II.8. alfejezet az épületegyüttes helyiségeit és tárgyanyagát veszi végig. A Lippay-kori nyaralókastély emeletén a következő funkcionális egységeket különbözteti meg: a főszárny emeletén a reprezentáció tereit, az északi oldalszárny nyugati részében az érsek magánhasználatú lakosztályát, keleti végén a familiárisok-szervitorok helyiségeit, a déli oldalszárnyban pedig az udvar fő tagjainak szobái kaptak helyet. A leírások tartalmazzák a berendezés elemeit is, érdekes például a II.8.5., »A könyvtár és a bibliotéka előtti galéria« című alfejezet. Az érsek könyvtárának nagyságát jól érzékelteti az az adat, hogy az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban ma is 2300 kötet (!) viseli *possessori* jelzését, közülük szerzőnk kiemeli a kertészeti és építészeti könyveket. Az alárendelt földszint északi szárnyában a konyha, a kertészház és a kertészlegények háza helyezkedett el (II.8.9.). A főszárny északi részének nagy részén az alsó galéria (loggia) nyugatra, a kert felé nyitott árkádokkal nézett. A főterengely kapualjától és lépcsőjétől délre az udvarmester szállása következett, majd a fő- és déli szárny csuklópontjában a Szent György-kápolna és a sekrestye (II.8.11.). Lippay-kori berendezésük később cserélődött. Az ún. *dispensákat*, azaz raktárhelyiségeket nem lehet biztosan lokalizálni (II.8.12.). A déli szárny földszintje eléggé sokszínű: többféle helyiség került ide, például kasznárház, pohárnokház. Megismerhetjük az U alprajzú főtömbön kívüli többi épületrészt is, az udvarokat, valamint a kertet is a grottával (II.8.14–17.). A fejezetet a II.9. alfejezet zárja, ahol nemcsak a kert épületegyüttes, hanem a pozsonyi primási városi palota (kúria) képzőművészeti tárgyanyagát is megpróbálja szerzőnk a töredékes inventáriumok alapján rekonstruálni. Mindenképp *excursusként* tekinthető, s így kissé leszakad a főszövegtől a primási palota Mortlake-kárpitjainak esetét tárgyaló II.9.2. fejezet (a publikációnál javasolom ezt innen kiemelni, és a könyv függelékébe áthelyezni). Fontos eredmény: Ecsedy a többféle korábbi vélekedés után forrásokra alapozva meggyőzően bizonyítja be, hogy a pozsonyi Városi Galéria által a primási palotában rendezett jelenlegi kiállításon szereplő kárpitokat Kollonich Lipót bíboros, érsek szerezte meg, s hagyta utódaira.

Az utolsó alfejezet (II.9.3.) a nyaralókastély festményanyagát veszi számba, összevetve például a városi kúriáéval. Nehéz feladat a tárgyak vándorlása és a források szórványossága, illetőleg elnagyolt, nem egyértelmű volta miatt. A II.10. alfejezet: »A 'pozsonyi kert' inventárium és emlékezete« csak egy bevezető a következő fejezet részletes tárgyalásához. Szerzőnk joggal állapítja meg, hogy a

kertnek a leltárokból kiolvasható kvalitása mutatja: Lippay az esztergomi érsek rangját és politikai jelentőségét is kifejező együttest teremtett meg itt 1642 és 1663 között, addig ismeretlen műfajok (és berendezések) megalkotásával.

A III. fejezet, »Az érsekkert építéstörténete és berendezése« a disszertáció legterjedelmesebb fejezete, amely nemcsak a történeti, művészettörténeti, de a kerttörténeti, sőt a tudományos műszaki érzékenységű interdiszciplináris megközelítések komplexitását igényelte disszertánsunktól. Ezen követelményeknek Ecsedy Anna nagyszerűen megfelel, és egy különleges mecénás egészen új oldalát megvilágítva egy komplex alkotást mutat be. A III.1. alfejezet a »pozsonyi kert«-et megörökítő, 1663-ban készült rézmetszetsorozat címlapjának kétsoros, Ezékiel könyvből vett bibliai idézetének elmélyült, a korabeli jezsuita teológia értelmezésére is kitérő exegézisével kezdődik. A címlap a két angyal által tartott, a feliratokat tartalmazó drapériát, Lippay érseki keresztjét és pásztorbotját, érseki (zöld) kalapjával koronázott címerét tartalmazza, alul pedig két gyümölcsfüzér tölti ki a sarkokat. A továbbiakban a fennmaradt metszetlapok képi forrásait tárja fel a szerző, meggyőzően. Új hipotézise, hogy magát a metszetsorozatot is éppen Caspar Merian és Lippay orvos, Polycarpus Procopius Bonannus forrásokból megismerhető kapcsolatfelvétele alapozhatta meg.

A III.2. fejezet a kert látványosságait tárgyalja a kortárs források és analógiák alapján. Megállapítható, hogy a kert nagy figyelmet keltett a kortársak között: sok utazó, követ, sőt uralkodó is megtekintette hírneve alapján. A függelékben megtalálhatjuk a főbb leírásokat (F.III.). Johann Joachim Müller leírása már ismert volt korábban, de szerzőnk itt jegyzi meg, hogy a követ figyelmét a kert tudományos alapon készített szerkezetei, machinái keltették fel elsősorban. [...] A Parnasszus víziorgonája (III.2.2. alfejezet) esetében Galavics Géza már korábban rámutatott a pratolinói Villa Medici kerti építményi megoldását közvetítő Salomon de Caus munkájára. Szerzőnk most még részletesebben elemzi a szerkezet és itáliai mintaképei kapcsolatát. Lippay többször is tartózkodott huzamosan Itáliában, négy évig Rómában a Collegium Germanicum-Hungaricumban tanult, tehát személyes emlékei is voltak az itáliai kertekről. A salzburgi érsek Hellbrunn kastélya ugyancsak a már többször felvetett *exemplumok* közé tartozik. A nyaralókastély alsó galériájában a Bél Mátyás által leírásban megörökített, két elveszett metszetlapon egy zenélő grotta és madárcsiviteléssel ellátott római rom volt látható. A kert középtengelyének végén a grotta főeleme a látogatók által kiemelt látványos-

sággként regisztrált *Wasserkunst* volt. A kor neves jezsuita polihistora, Athanasius Kircher (akinek magyarországi kapcsolatait Kiss Farkas Gábor tárta fel) is megemlékezett a Lippaynak ajánlott *Oedipus Aegyptiacus* című művében erről. A Galavics által Pratinóban és Causnál azonosított példák nyomán készült pozsonyi Szent Jeromos-óriásszobor belsejébe éppúgy optikai látványosságok készültek (remeték), mint az említett grotta emeleti termében. Szerzőnk egyik nagy találat, hogy megtalálta e látványosságok alkotóját a jezsuita Zacharias Traber, Lippay gyóntatója és építészeti szakértője személyében, aki a tudományág alapvető, *Nervus opticus* című optikai traktátusát írta. Ez Bécsben 1675-ben jelent meg, már Lippay utóda, Szelepchény György esztergomi érsek finanszírozásában, ábráit Tobias Sadeler és műhelye készítette.

Disszertánsunk rendkívüli erudícióval merült el Traber egyes, a traktátusában és a pozsonyi kertben is megjelenő optikai konstrukcióiban, valamint ezek megvalósult egyéb példáiban. Felismerte, hogy egyedül Traber traktátusa szól a Lippaynak készített *theatrum catoptricum*ról. További érdekes felfedezése, hogy Gervasius Mattmüller bécsi császári optikus is közreműködött Lippay kerti optikai szerkezeteinek elkészítésében. A katoptrikai látványosságok készítéséről Traber Lippayhoz írt leveleiben lehetett további információkhoz jutnia. Úgy tűnik, a *Nervus opticus*ban szereplő kukucsalkáló láda egy példánya is készülhetett az érseknek, valamint a két gyertyatartót multiplikáló tükörből is egy. A kert két szökőkútjának szivárványt előállító látványával kapcsolatban szerzőnk áttekinti ennek filozófiai jelentését Arisztoteléstől Descartes-on és Pázmányon át Traberig. A III.4. alfejezet a kert vízellátásáról szól. Lippay a pozsonyi Szent Tamás-hegy forrását vezette – nagy műszaki nehézségeket legyőzve – kertjéhez. E momentumról a történeti források régóta megemlékeztek, szerzőnk a várossal folytatott vita levéltári forrásával egészíti ki, és egy, a Primási Levéltárban őrzött helyszínrajz felfedezésével pontosítja a kutatás korábbi képét, amely Klatt Kornél, a korábbi pozsonyi vízmű-főmérnök 1950-es kéziratában szerepel.

Zacharias Traberhez hasonlóan fontos új megállapítások szerepelnek a disszertációban a Lippay szellemi köréhez tartozó Polycarpus Bonannusról, az érsek bécsi orvosáról, akinek szolgálatát gyakran igénybe vette tudományos és művészeti kérdésekben. Bonannus a bécsi egyetem rektorának fiaként született, Padovában szerezte orvosi diplomáját, és 1657-től a magyarországi bányavárosok orvosává nevezték ki, a jezsuiták közbenjárásával. A források alapján úgy tűnik, ő koordinálta Lippay művészeti megbízásait, a kert hidraulikai és

mechanikai szerkezeteinek megalkotását, sőt építészeti terveket is készített akár a garamszentkereszti érseki kastélyhoz. Hasonló összetett funkcióban szolgált Bonannus Gundaker von Liechtenstein hercegnek is. A pozsonyi nyaralókastély egyik melléképületében számára laboratóriumos házat alakítottak ki, amely a feltárt forrásokon kívül rávilágít Lippay alkímia iránti érdeklődésére. Fennmaradt számos Bonannushoz írt levél (a Primási Levéltárban és az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban), viszont a Bécsben elhunyt orvos hagyatéka eltűnt. Amint szerzőnk megállapítja, ez az érsek kert történeti kutatásának pótolhatatlan vesztesége. A Liechtenstein herceg által Bonannushoz írt levelek megőrződtek, amelyek alapján egy analóg mecénási kapcsolat körvonalazódik. Ugyanakkor ez az elemzés ugyancsak inkább exkurzusba kíváncskozik. A III.5.2. alfejezet a kert Parnasszusának tartozékai és más zeneszerkezetei nyomába szegődik, és zenetörténetileg is fontos eredményekre jut a primás és Bonannus levelezésére támaszkodva. Az orvos az alsó galéria grottáiba is szállított zenélő szerkezeteket. A források szerint a Szent György-szökőkút és a labirintus is útmutatásai szerint készült. A III.5.5. alfejezet Bonannus építészeti alkotásait: a garamszentkereszti érseki kastélyhoz és a laszkári várkastélyhoz készített terveit ismerteti, ami fontos *novum*, de újszintén kitérő. A források utalnak Bonannus mérnöki-bányászatechnikai készülő elméleti művére, amely elveszett.

Külön publikációba kíváncskoznak és úgy is jelentek meg a *Művészettörténeti Értesítő*ben 2014-ben¹ az érseknek szintén dolgozó (például a kert metszatlásképeit rajzoló) Johann Jacob Kühn és művész családtagjainak munkásságára vonatkozó jelentős kutatási eredményei, amelyek a festő több fontos magyarországi mecénástól (Esterházy Pál, Kollonich Lipót, Nádasdy Ferenc) elnyert megbízásaira derítettek fényt. A II.6. alfejezet Daniel Neuberger császári udvari szobrász és viaszmintázó Lippayval való munkakapcsolatát tárgyalja az általa Bonannushoz írt, megmaradt levelei alapján. Joachim von Sandrart *Teutsche Academie* c. művében ismerteti Neuberger munkásságát, köztük említi III. Ferdinánd életnagyságú automata szobrát, s azt is, milyen hatást tett ez Szelepchény György érsekre. A Szent Jeromos-szobor alatti grotta remetességét Bonannus tervezte, és Neuberger készítette hozzá a viaszfigurákat. Szerzőnk a munka minden mozzanatát dokumentálni tudta az írott forrásokból, és a figurák ikonográfiai előképeit is sikerült megtalálnia. Ismerteti a barskaproncai jáspisbánya-ügyet is, amely Lippay, Nádasdy Ferenc és Neuberger között zajlott, s kihatással volt Pázmány pozsonyi sír-emlékének készítésére is. Az értekezés a tárgyalás

során eljut a bécsi Kunsthistorisches Museumból a velencei egyezmény után a Nemzeti Múzeumba került, ifjabb Lippay György által készített négy viaszreliefig is.

A III.7. fejezet a kert növényeinek beszerzéséről szól, majd az utolsó, III.8. alfejezet a kert Szent György-szoborcsoportjával és a szökőkutakkal foglalkozik újra, a II.2.1. fejezet után. Mivel Müller 1660. évi leírásában nem, de a metszeten szerepelnek, a szökőkutak Lippay élete végén, 1661–62-ben készülhettek, mint az érsek utolsó kerti projektje. Források hiányában az alkotó szobrász nem meghatározható, bár szerzőnk fontos analógiákat és lehetséges mestereket villant föl. Trinkell Zakariás Ignác, a nagyszombati jezsuita kollégium rektora opusának két változatú dedikációs kompozíciójában Lippay alakjától jobbra a háttérben az érsek főműve, a pozsonyi kert látképe jelenik meg halványan.

A főszöveg záró, IV. rövid fejezete az értekezés méltó esszenciális összefoglalását nyújtja. Ecsedy Anna joggal állapítja meg, hogy Lippay György az (újkori) esztergomi érsek között elsőként törekedett arra, hogy pozíciójának megfelelő mecénási művet hozzon létre, ami sikerült is. Mecénási profiljába jezsuita neveltetése, a római bíborosi tradíciók és a Habsburg uralkodói reprezentáció karaktere egyként belejárt. Más magyar főúrhoz képest viszonylag kisebb anyagi lehetőségei vezették arra, hogy szellemi környezetének főbb figuráit több vonatkozásban is igénybe vegye. Jelöltünk joggal mutat rá egyéni jellemvonására: a matematika és természettudományok iránti érdeklődésére, amely a kert vonatkozásában is megfigyelhető, s ebben a mostani doktori dolgozatban elsőként részletes bemutatást nyer.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy Ecsedy Anna kétirányú, tájépitészeti és művészettörténeti tanulmányait kamatoztatva, de azokat történeti és filológusi vénájával is tovább erősítve, igazi interdiszciplináris megközelítéssel, egy évtizedig tartó, rendkívül részletes és mélyreható tudósi munkával, a szöveges és képi források hallatlan szorgalommal történt felkutatásával és hozzáértő hasznosításával készítette el doktori disszertációját, amely kiemelkedő kvalitású, és messze meghaladja az ilyen értekezések átlagnívóját. A kertről készült korábbi részpublikációi már joggal kaptak elismerést (*Opus mirabile*-díj, Zádor Anna-díj), s készülő értekezését nagy elismeréssel méltatták munkahelyi vitájának bírálói: Szentesi Edit és Terdik Szilveszter is.

A bírálatomban kifejtett értékei miatt nemcsak a legmesszemenőbben javasolom értekezése vitára bocsátását, hanem fontos lenne értekezésének mielőbbi magyar és idegen nyelvű publikálása is. Disszertációjával a közép-európai művészet egy

eddig csak parciálisan tárgyalt 17. századi alkotása kapta meg méltó feldolgozását, amely a környező országok művészettörténete, de művelődéstörténete szempontjából is nagy fontosságú. Szövege annyira kimerült és stílusában is annyira választékos, hogy a javasolt elenyésző mértékű szerkesztési korrekció (néhány fejezet exkurzusba áthelyezése) után a megjelenéshez szinte nyomdakész állapot áll rendelkezésre.”

A második bíráló G. Etényi Nóra volt, aki előadását vetített képekkel illusztrálta:

„Ecsedy Anna Lippay György esztergomi érsek pozsonyi nyári rezidenciáját és kertjét bemutató PhD-disszertációja könyvvé formálva fontos mérföldkő lesz a kora újkori Magyar Királyság elitjének reprezentációs gyakorlatát, mecénatúráját, természettudományos műveltségét, a politikai és kulturális elit kapcsolati hálóját, együttműködését vizsgáló kutatásoknak. A sok év szisztematikus kutatómunkájával elkészített értekezés új eredményeivel, jelentős forrásfeltárásával, összetett módszertanával messze meghaladja a PhD-disszertációkkal szemben támasztott elvárásokat.

A témaválasztást csak üdvözölni lehet, hiszen a Magyar Királyság ideiglenes fővárosában, Pozsonyban kialakított érseki kastélyban a három részre szakadt ország ikonikus jelensége, melyet nemcsak az esztergomi érsek, hanem a kortárs politikai elit is sokoldalúan használt összetett szakrális és világi szimbólumként, nemzetközi kapcsolatok építése érdekében, konkrét politikai térként, a kis jégkorszak idején új megoldásokat nyújtó modernizációs mintaként. Ecsedy Anna a korszak kutatói számára ismeretlen ismerős bemutatására vállalkozott, hiszen az esztergomi érsek pozsonyi nyári kastélyában kialakított különleges kert több tudományterület számontartotta, de az érseki kert összetett képét és szerepét teljes mélységében feltárni, megrajzolni nem tudta. A sokrétű, szofisztikált reprezentációs eszköztárral létrehozott, több művészeti területet és technikai újítást, kurrens tudományos eredményt ötvöző alkotás bemutatásában magától értetődő a művészettörténészek vezető szerepe, így külön öröm számomra, hogy történészként reflektálhatok a disszertáció eredményeire. Ecsedy Anna interdiszciplináris szemlélettel reagált a társtudományként kezelt irodalom-, egyház-, politika- és tudománytörténet kérdésköréire, s új adatokat, érveket, jelenségeket kínált fel a bölcsészettudomány több területe számára, folytatva a mindkét témavezetője, Galavics Géza és Buzási Enikő által is képviselt inspiráló, eredményes diskurzust.

A téma különleges forrásadottságai nagy kihívást jelentenek, mert egyfelől számos kortárs nyom-

tatott és kéziratos leírás tudósít a 17. század közepén zenitjén lévő kert állapotáról, jelentőségéről, s egyben kortársi értelmezéséről, sőt maga Lippay György mecénásként ki is adatta testvérével, Lippay Jánossal három kötetben a *Virágoskert* (Nagyszombat, 1664), a *Veteményes kert* (Bécs, 1664) s a *Gyümölcsöskert* (Bécs, 1667) szakszerű bemutatását sokoldalú reprezentációként és magas színvonalú kertépítészeti kézikönyvként. Másfelől azonban, a manifeszt korabeli olvasatok ellenére, a háttér, a mecénás koncepciója, politikai, természettudományos, filozófiai és esztétikai igénye, a tervezésben, kivitelezésben és működtetésben meghatározó hozzáértő apparátus szerepe feltárára várt. A képi forrásbázis is töredékes, bár Lippay György több metszetet megrendelt a kert egészéről és kisebb egységeiről, maga a talán húszlapos metszetsorozat² sem maradt fent teljes egészében, s a rendelkezésre álló egyéb képi források sem a hitelesség igényével készültek.

Az épített környezet, a különleges műalkotások rekonstruálásához sokműfajú írott forrásokra kellett támaszkodni, melyeket Ecsedy Anna tárt fel széles körű levéltári kutatással múzeumi gyűjtemények, könyvtári kéziratok s a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár mellett alapvetően az esztergomi Prímási és Főkáptalani Levéltárban és a Főszékesegyházi Könyvtárban, Pozsonyban a Szlovák Állami Levéltárban és a Városi Levéltárban, Bécsben az Osztrák Állami Levéltárban és az Egyetemi Levéltárban, az egyházi, világi, politikai, gazdasági iratokat, összeírásokat, kérelmeket, térképeket egyaránt vizsgálva. Imponáló, amint a szerző a közvetlenül kevés művészi értéket és vizuális információt kínáló inventáriumokból, számlákból, levelezésből az olvasó számára létrehozta a látványt, megeleveníti a kert teljes pompájában, az egyes részletek értékét, érzékeltetve a mindennapi működést, a kertművészet sérülékenységét, az alkotók sokféle képességét, tudását, értékrendjét.

A 475 oldal terjedelmű, 1504 lábjegyzettel argumentált disszertáció minden során átsüt a kutatás és rekonstruálás izgalma, melynek útvonalait érzékeltetve az értekezés szerkezete nem a könnyebbnek tűnő kronologikusságra, hanem problémaközpontúságra épült, több kérdéskört párhuzamosan vizsgálva. A dolgozat célkitűzéseit, a kutatás nehézségeit bemutató fejezetet követően a forrásadottságokat és historiográfiai előzményeket együttesen ismertette a szerző, Lippay György hagyatékának közel kortárs leírásait, értékeléseit, a 18. századi emlékeztétét, találó kifejezéssel, a »szemléleti örökséget« is számba véve. Érthető és elfogadható a szerző döntése, hogy nem az előzmények, majd a virágkor bemutatásával indít, hanem a közel kortársak által összegzett maradványok számbavé-

telével, mégis a könyvvé formált változatban érdemes lenne már ebben a szakaszban határozottabban exponálni az érseki kert jelentőségét, a kortársi kritikák mellett. Már Lippay János reflektált a *Virágoskert* kötet 1664-es ajánlólevelében és az olvasókat megszólítva a háborús krízisben nehezen fenntartható kert magas költségeire, miközben a pozsonyi érseki kertet országszimbólumként jelenítette meg.³ A Raimondo Montecuccolitól eredeztethető, s a császári történetíró, Galeazzo Gualdo Priorato által is képviselt, a 18. századi művekben is hangsúlyos, a főkapitányi központ, Érsekújvár korszerűsítésére vonatkozó elmarasztalás mellett az elismerés is megjelent Lippay György török elleni küzdelemben játszott szervező szerepéről. A *Neu-enlaufende Nachricht von Kriegs- und Welt-Händeln* című lipcsei hetilap 1660. októberi 19-i pozsonyi hírként számolt be róla, hogy az esztergomi érsek, a Magyar Kamara elnökével, Zichy Istvánnal és az országbíró Nádasdy Ferencsel egész napos bejárással ellenőrizte Érsekújvár védelmi rendszerének állapotát.⁴ Az erődváros 1663. őszi eleste valóban nagy krízist hozott a védelmi rendszerben, a magyar rendi politika, Lippay György és Pozsony számára, amint Ecsedy Anna is kiemelte.

A primási nyaralóhely építéstörténetét és 17. századi berendezését ismertető második fejezet első három nagy egysége az esztergomi érsek hagyatékai leltárait szövegezte meg több nézőpontból. A disszertáció a Lippay György halálát követően, 1666 januárjában felvett nagyszombati és pozsonyi inventáriumok elemzése mellett az utódok alatt véghez vitt változtatásokat is rekonstruálta 1799-ig, az épített környezetre és a kertberendezési tárgyra egyaránt kitérve. Ecsedy Anna egyszerre ragadta meg a kert 18. századi használatának kontinuitását és a szemléleti váltásokat az egyes érsek személyisége, politikai befolyásának alakulása és a változó korizálás függvényében, a Bél Mátyás által rögzített állapothoz képest virágzóbb képet kibontva. A disszertációból úgy tűnik, hogy Batthyány József hercegprímás érseksége alatt, 1776–1779 közötti bontásokig és építkezésekig nem történt alapvetően nagy változtatás, ami Lippay hagyatékának korszerűségét jelzi. A visszafoglaló háború s a Rákóczi-szabadságharc idején érthető, hogy kevésbé jelent meg az érseki kert szerepe, de érdekes, hogy a szász herceg, Keresztély Ágost (1707–1725) esetében és Esterházy Imre érsekségekor (1725–1745) is virágzott a pozsonyi színtér, miközben az ideiglenes főváros, Pozsony mellett Buda nehezen, de próbálta visszaszerezni fővárosi rangját.

Két alfejezetben a pozsonyi kert kialakításának előzményeit is elemezte a szerző, számba véve a 16. századi forrásokat, az építéstörténetre, kiemelten

Forgách Ferenc esztergomi érsek 1609–1615 közötti építkezéseire koncentrálva, amikor Pozsony országos politikai jelentősége látványosan növekedett a tizenöt éves háborút és a Bocskai-felkelést követően a bécsi békével és az 1608-as országgyűlési törvényekkel garantált politikai kompromisszum időszakában.

Ecsedy Anna következetesen átgondolt módszertanát jellemzi, hogy úgy tudta több nézőpontból végigelemezni a pozsonyi érseki kert inventáriumait, hogy szöveges vagy gondolatmeneti redundancia nélkül erősítették egymást az új és új jelentésrétegek. A Lippay György érseksége alatt zajló építkezések több fázisát ragadta meg, elkülönítve az 1647 és 1654 közötti és az 1661. és 1662. évek fejlesztéseit. A kert épületeinek, helyiségeinek, belső tereinek, udvarainak, szintjeinek és tárgyanyagának szisztematikusan bemutatásakor (akár Lippay Jánossal való »bejárásakor«) nem statikus képet nyújtott a szerző, hanem megjelenítette a hétköznapi és alkalmi, évszakok szerinti, szakrális és világi használatot, a működtetés mikéntjét, megragadva a kert folyamatos gondozásának, az udvar ellátását szolgáló személyzetnek a szerepét és a sokféle tárolóhelyiség hatékony gazdálkodást segítő funkcióját. A több gyűjteményből álló, több helyen tárolt érseki könyvtár leltárai és ismert kötetei a kurrens kertépítészeti és természettudományos kézikönyvek használatának bizonyítására is módot adtak. A bibliotheca előtti galéria szűkszavú, alkotót, művészi értéket nem, csak tematikát jelölő korabeli leltára jócskán megnehezítette a képanyag rekonstrukcióját, mégis sikerült a szerzőnek a művészi kvalitás iránti igényt is felmutatni, tisztázva a Mortlake-kárpitsorozat bekerülésének időpontját, keresve Pázmány Péter elveszett falikárpitjainak útját (122–128.), Pázmány Péter tervezett pozsonyi építáriumának gondos előkészítését ismertetve.

Ecsedy Anna öt kortárs külföldi (német, angol, francia) utazótól származó kertleírást vont be az elemzésbe, a korabeli nemzetközi elvárások horizontjához is viszonyítva az érseki kert reprezentációs nyelvének korszerűségét. Az elemzéshez a legtöbb érdemi reflexiót a kertészek által 1660 áprilisában végigvezetett Johann Sebastian Müller (1634–1708), a szász-weimari követség jó szemű kancelláriai hivatalnokának kéziratként fennmaradt jelentése tartalmazta.

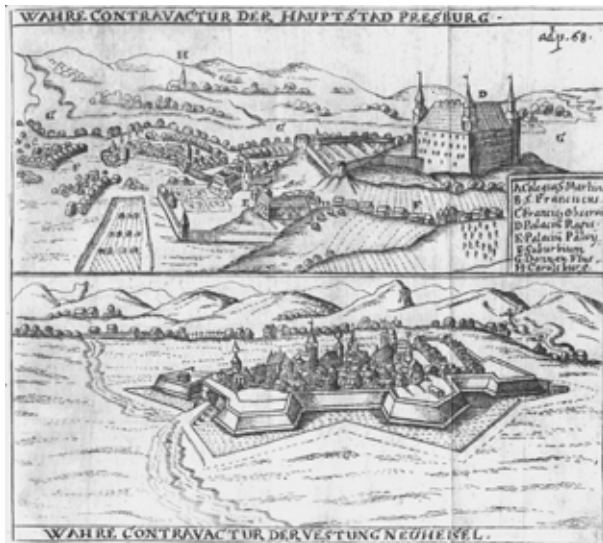
Az építkezés kronológiája miatt a korban ki-nyomatott beszámolók közül érdemes kiemelni a lübecki polihistor, Erasmus von Finx (1627–1694) C. M. monogrammal, illetve Christian Minsicht álnév alatt először 1664 tavaszán közzétett, a Magyar Királyság városait, köztük Pozsonyt is bemutató kötetét. Annak ellenére, hogy a szakirodalom így

tartja számon (23.), nem valószínű, hogy az érseki kertet ekkor személyesen láthatta Finx, mert Erasmus Francisci álnéven 1661-től három nagy kapacitású nürnbergi kiadónál (Endter, Felsecker, Hoffmann) publikált, 1663–1664-ben pedig 21 könyvet tett közzé a török háborúról.⁵ Francisci a korszak jónévű kompilátoraként⁶ hatalmas mennyiségű tradicionális és aktuális ismeretet közvetített, elismert szerzőket (Hieronymus Ortelius, Istvánffy Miklós, Wilhelm Dilich, Frölich Dávid) és nyomtatott híreket (féléves frankfurti kiadványokat, relációkat, hetilapokat) egyaránt citálva.

Míg a pozsonyi vár, városháza, városkapuk, templomok bemutatásánál a népszerű ulmi útikönyvszerző, Martin Zeiller (1589–1661) 1646-ban, 1660-ban és 1664-ben közzétett és érdemi információt közvetítő művét⁷ kivonatolta, addig az érseki kertről több új információ került be. Erasmus Francisci Pozsony-leírása sok hasonlóságot mutat Lucas Schnitzer metszetével, mely egy 1663-ban Nürnbergben kiadott röplapon jelent meg,⁸ (1. kép) még a képanyag számozása is egyezik a Christian Minsicht álnév alatt kiadott kötet metszetével⁹ (2. kép).

1. Nürnbergi röplap Lucas Schnitzer Pozsony-látképével 1663-ból. Rézmetszet, rézkarc (Hollstein 81). Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, Grafikai Gyűjtemény, 53.982

2. Pozsony és Érsekújvár látképe Erasmus Francisci: *Neue und kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarn* című, 1664-es kötetében. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, App. H. 886

A Pozsony-látkép nem a megszokott Duna felőli nézetét mutatta a városnak, s Érsekújvár ábrázolásával együtt jelent meg, melyhez Lucas Schnitzer szintén 1663-as metszete lehetett a minta¹⁰ (3. kép). Erasmus

3. Érsekújvár 1663-as ostroma Lucas Schnitzer metszetével nürnbergi röplapon. Rézmetszet, rézkarc (Hollstein 100). Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, App. M. 1012

Művészettörténeti Értesítő 73 (2024)

4. Csáky Pál 1655-ben Grazban bemutatott tézislapja Lippay György tiszteletére. Rézmetszet. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, App. M. 107

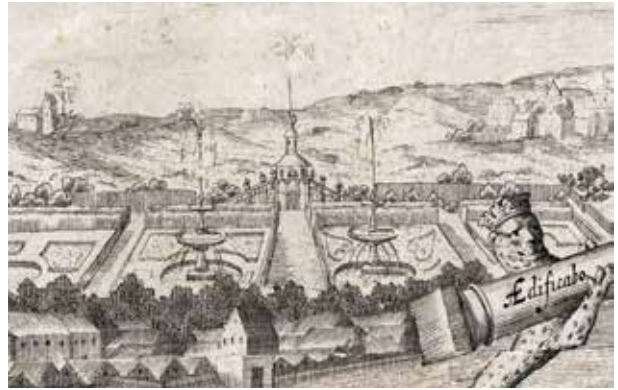
von Finx ifjan utazott Hollandiában, Franciaországban és Itáliában, így korábban járhatott a Magyar Királyságban. A pozsonyi kert érdemi bemutatása, ha 1663-as újdonság a háborús hírek között, akkor nem közvetlen származik Erasmus von Finx tapasztalából. 1663–1664-ben intenzív a diplomáciai, gazdasági, hadi híráramlás a Német-római Birodalom és a Magyar Királyság központjai között, több útvonalon eljuthatott az információ. E tekintetben különösen fontos a Polycarpus Procopius Bonannus levelezése kapcsán elemzett jelenség, miszerint neves kiadók, mint Caspar Merian levelezve akarta gyűjteni a magyarországi helyszínek rajzait, leírásait (134).

Ecsedy Anna, miközben minden részterületnél értékelte a kutatástörténeti előzményeket, kiemelte, hogy nem akarja megismételni mások kutatási eredményeit, mégis érdekes lenne, ha néha kivételt tenne. Galavics Géza és Sibylle Appuhn-Radtke is elemezte Csáky Pál Lippay György esztergomi érseknek ajánlott, grazi egyetemen megvédett, 1655-re datált tézislapját, melyen az érsek az igazság oszlopaként jelent meg, háttérben a pozsonyi várral, koronázótemplommal és a pozsonyi kert felismer-

hető sziluettjével¹¹ (4., 4a kép). Bár nem könnyen tekinthető hitelesnek a kert ábrázolása, mégis, az augsburgi Bartholomäus Kilian által metszett kvalitációs alkotás egy korai példája az érseki kert politikai reprezentációként elismert szerepének, melyet érdemes a digitális nagyítás adta lehetőségeket használva is megvizsgálni.

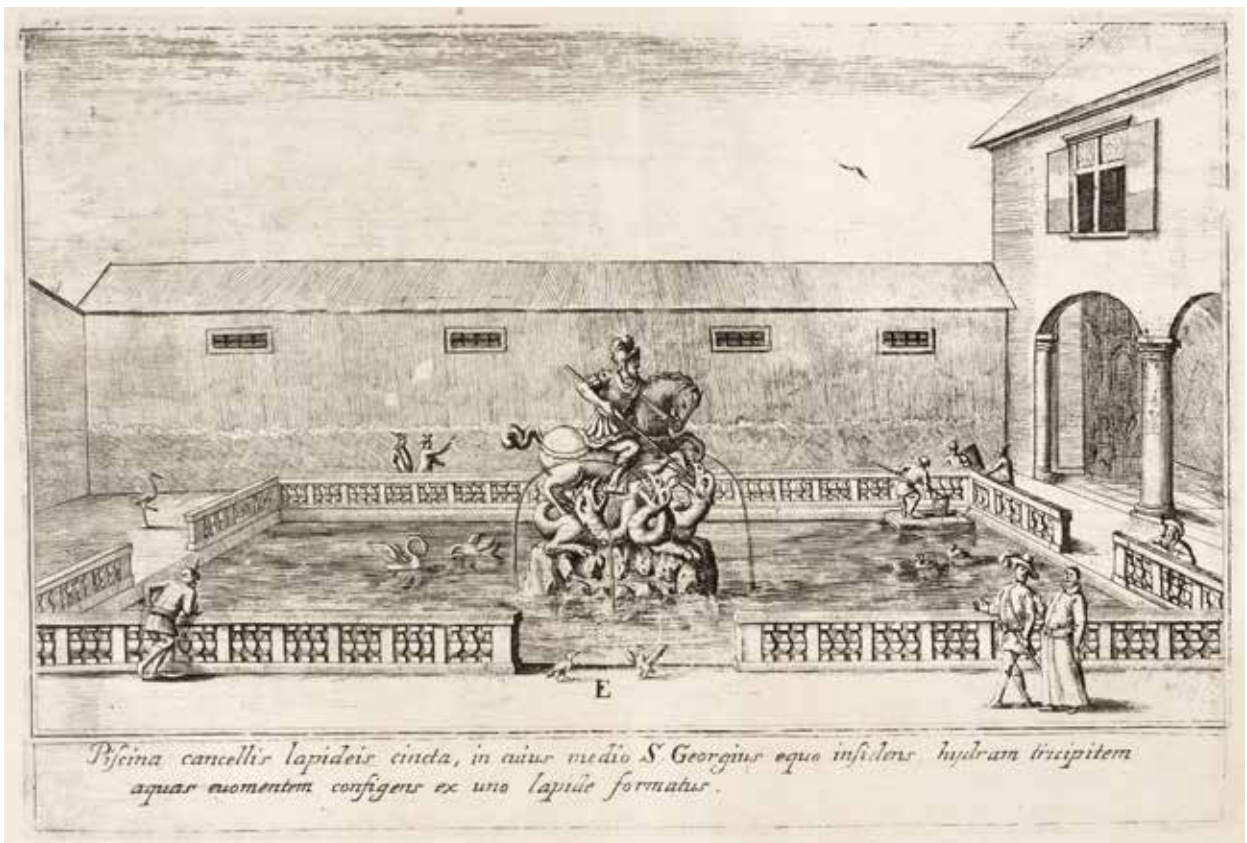
A nyaralókastélyt és a környező épületeket is ábrázoló, 1663-ban kivitelezett metszetsorozat ismert lapjait sokféle módon szólaltatta meg Ecsedy Anna, összevetve az 1666 januárjában felvett leltárakkal és a későbbi, egyre szakszerűbb építészeti alaprajzokkal, részleteiben is elemezve a kastély, a dél felől csatlakozó díszistálló, az észak felől elhelyezkedő magtár és a majorsági épületek topográfiáját, majd meggyőzően rekonstruálta a maga korában kiemelkedő méretű nyaralókastély mára láthatatlanná vált látványosságait.

A Kunstsammlung der Veste Coburg (Németország) 9000 művész alkotását tartalmazó 220 000 darabos metszetgyűjteményébe eddig ismeretlen ábrázolások is bekerültek a pozsonyi érseki kert részleteiről. A Franz Friedrich Anton szász-coburg-saalfeldi herceg (1750–1806) 1800 körül létrehozott, az utódok által a 19. században gazdagított gyűjteményben kötetbe ragasztva tároltak két is-

4a Lippay György pozsonyi kertjének keleti látképe a grottával és a szökőkutakkal Csáky Pál tézislapján. A 4. kép részlete. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, App. M. 107

meretlen szerzőjüként bejegyzett képet, melyek provenienciája jelenleg nem azonosítható. Az alkotókat nem jelölő metszeten a kastély északi oldal-szárnyához kapcsolódó magtár és a pozsonyi kert medencéje látható a Szent György-szoborral¹² (5. kép). A kertről készült összkép szinte kinagyított részletének tekinthető képen még a betűjel (E) is egyezik a kert félmadártávlati látképének jelöléseivel. A metszeten, a *hortus italicus*-hoz hasonlóan, felismerhetőnek tűnik az érsek egy vendégével, a

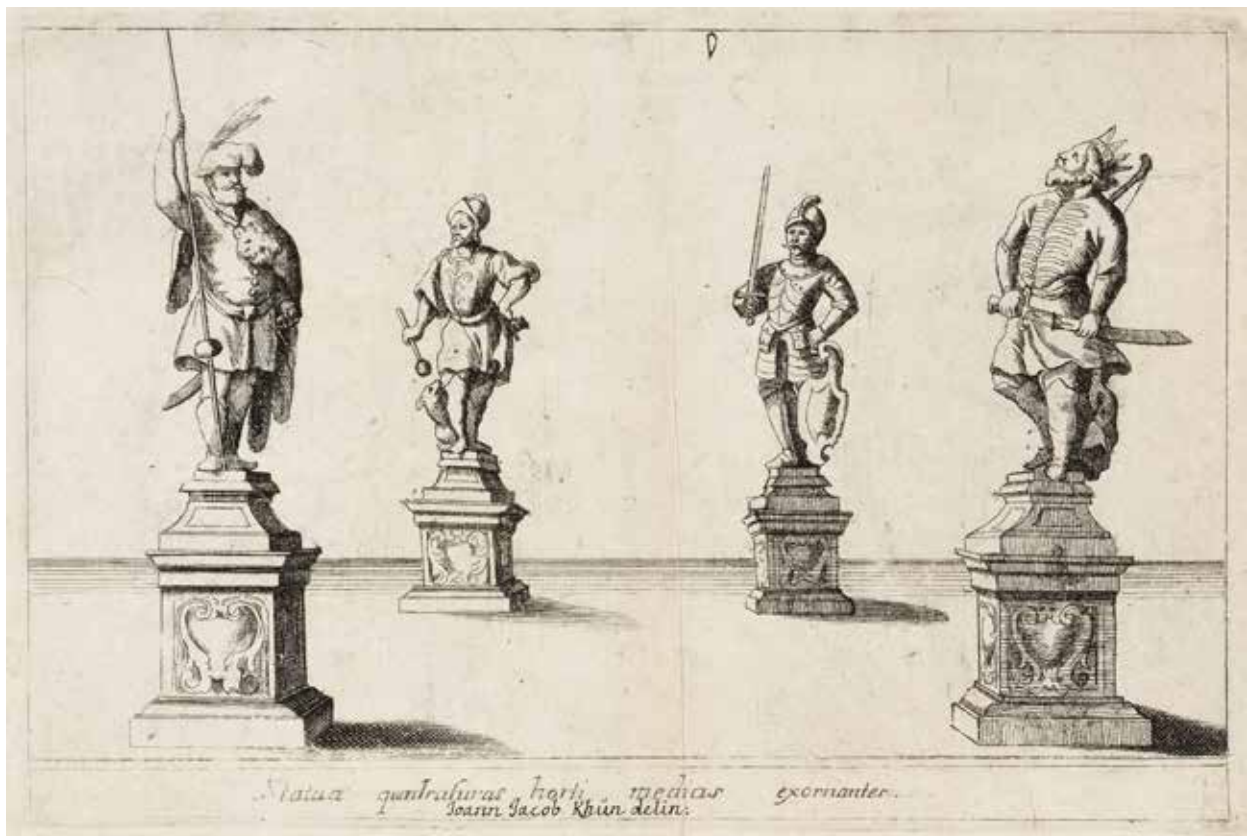
5. 17. századi rajzoló és metsző: A medence Sárkányölő Szent György-szökőkútszoborral. Rézmetszet, rézkarc. Kunstsammlung der Veste Coburg, Kupferstichkabinett, Inv.-Nr. XIII,350,841

négyszögletes medence szemközti partján szintén két látogató sétál, sőt a hármás osztású balusztrádra is két bámészködő támaszkodik. Amint a Tóbiás-kút ábrázolásánál is hangsúlyos a kert ápolása, e jelenet is megörökítette a medence gondozását, egy vízfelületből kiemelkedő emelvényen álló, hosszú rúdon hálót tartó alaknak ketten a partról segídeknek. Amint Johann Sebastian Müller 1660-as leírása is kiemelte a kert sokféle madarát, a metszeten is több szárnyas látható; két hattyú úszkál, átellenben talán két kacska, a vízparton két kisebb és egy hosszú nyakú, egy lábon álló madár (talán daru). A kastély árkaos falán mintha kép sejlene fel, de azonosítására nem alkalmas az ábrázolás minősége. Az emeleti ablakok párkányánál alacsonyabb melléképület magasan elhelyezkedő, keskeny ablakai alatt növényzet.

A rövid latin felirat (*Piscina cancellis lapideis cincta, in cuius medio S Georgius equo insidens, hydram tricripitem aquas euomentem configens ex uno lapide formatus E*) a Szent György-szoborra hívja fel a figyelmet, kiemelve a hidra háromfejűségét, érzékeltetve, hogy vízsugár lövell ki a sárkány három szájából. A metszet legszebben kidolgozott része a Szent György-szobor, mégis, összevetve a lovas szobor Ecsedy Anna által összegyűjtött (467–470.) restau-

rálás, tisztítás előtti, 1920–1925-től ismert (1928-as, 1956-os, 2017-es) több nézőpontú, részleteket is kiemelő fényképeivel, több markáns különbség ragadható meg. A metszeten Szent György ráhajol az ugrató lóra, bal keze nem látható, jobb kezében tartja a lándzsát, nem pedig két kézzel döfi a sárkányba, amint a fennmaradt, Rigele Alajos szobrász által 1928-ban felújított (s a jobb és bal kéznél pótolta) szobron látható (42.). A metszeten az ágaskodó ló jobban leszegi a fejét, s a farka is rövidebb, mint a ma is ismert szobron. Úgy tűnik az esztétikai nívóra és nem a pontosságra törekedett a rajzoló Khün és a metsző, Mauritius Lang, s itt is előkép használata feltételezhető, ahhoz hasonlóan, amint a Tóbiás-kút esetében azonosította Ecsedy Anna (461.).

A másik coburgi metszet teljes névvel jelölte az alkotót, Jo(h)ann Jacob Khünt. Az ábrázolt négy, magas talapzaton álló, négyzetes alakzatban elrendezett, egész alakos szobor azonosításához azonban nem ad támpontokat a rövid felirat, amely a szobrok kert közepén való négyzetes elhelyezkedésére utal¹³ (*Statua quadraturas horti medias exornantes*) (6. kép). Egy figura teljes páncélzatban, sisakban, kivont karddal látható, míg a másik három szobor jellegzetes magyar nemesi viseletben. A kép jobb oldali előterében két kézzel kardot marko-

6. Johann Jacob Khünt: A kert középső mezőit díszítő négy egész alakos szobor. Rézmetszet, rézkarc. Kunstsammlung der Veste Coburg, Kupferstichkabinett, Inv.-Nr. XIII,350,842

ló, hátán íjat tartó, égre néző koronás alak utalhat Szent István királyra, míg a mellette, kissé hátrébb, páncélban ábrázolt szobor Szent Lászlóra, hiszen Lippay festményei között is szerepelt az alapító és a lovagkirály portréja (126.). A koronás alakkal szemben megjelenített szakállas, tigrisbőrt, madártollas süveget viselő figura, az eredetileg Ferencffy Lőrinc által összeállított, majd Nádasdy Ferenc által Nürnbergben 1664-ben kiadott *Mausoleum* honfoglaló vezéreit, magyar királyait bemutató egész alakos ábrázolásokat idézi fel.¹⁴ Müller a remeteségben több szobrot említett, közte Salamon magyar királyt,¹⁵ s megörökítette törökkel vívott csaták festményeit is, s ehhez az emlékezethez is kapcsolódhattak a magyar történelem kiemelkedő alakjait ábrázoló szobrok, melyek a kert összképén nem azonosíthatók. Ecsedy Anna a kert összképe alapján helyesen feltételezte, hogy a medencéről, s benne a Szent Györgyszoborról külön metszet készülhetett (29.), míg a négy álló alakos szobrot megörökítő metszetre nem lehetett következtetni, sőt a hagyatéki leltárak és az újonnan feltárt források sem adtak egyértelmű támpontokat az azonosításhoz.

A disszertáció unikális eredménye az érseki kert természettudományos és technikai modernitást tükröző látványosságainak rekonstrukciója, melynek során a szerző egyaránt feltárta az elméleti tájékozódás horizontját, az Itáliában (Villa Borghe-sében, Frascatiban) látott előképeket, korabeli szakönyvek kanonizált mintáit, a kivitelezés kulcssze-replőit a jezsuita elittől bécsi művészekén át a helyi mesteremberekig. A kortárs tudományos gondolkodás újdonságai szerves részét képezték Lippay György sokrétű reprezentációjának. Ecsedy Anna a kert egyes raritásait (a Parnasszus víziorgonáját, a remeteség katóptrikai és dioptrikai látványosságait) elemeiben és működő konstrukciójában is bemutatta, érzékeltetve az összművészeti hatást, a kora újkori értelemben vett »theatrum«-ot, a látvány és a láttatás szerepének széles spektrumát a teológiai, filozófiai olvasattól a populáris regiszterekig, a kert összképének Ezékiel könyvéből vett idézetének, Tírusz királya gyászénekének ambivalens kora újkori értelmezéseitől Zrínyi Miklós 1664-ben elfogott, hosszú nyakú tatár rabjának nemzetközi híréig meghúzva az ívet, melyhez Németh S. Katalin: *A »szüives« és a »kutyafülű« tatár. Tatárok Zrínyi körül* című 2006-os tanulmánya is ad érveket.¹⁶ A perspektivikusság kiemelt szerepénél is tanulságos a korabeli politikai filozófiai olvasat és a szemlélet kurrens karriertanácsadási kézikönyvekben való lecsapódása.¹⁷

A szerző több kontextusba is beillesztette a pozsonyi érseki kert létrehozásának folyamatát, a vízellátás biztosításától, a szökőkutak hidraulikus

szerkezetein át a különleges itáliai tengeri csigák beszerzéséig minden szinten és fázisban követhető a kert kiépítésének bonyolult feladata. Ecsedy Anna eddig nem ismert összetettséggel rajzolt meg 17. század közepi sajátos magyarországi tudósportrékat, az elméleti tervezést összekötve a gyakorlati kivitelezés problémáival, a közreműködő egyháziak kapcsolati hálójában társadalmi presztízsiüket is megragadva. Bravúrosan tárta fel Polycarpus Procopius Bonannus primási orvos mérnököinek tekinthető szerepét a vízellátás, magas vízoszlopú szökőkutak kialakításában. Zacharias Traber, a nagyszombati, passauai, bécsi egyetem matematika-tanára esetében pedig a katóptrikai látványosságok kialakításában való közreműködést bizonyította. Zacharias Traber Bécsben vagy Athanasius Kircher műveiben látott konstrukciókat készített el Lippay György számára. Fontos megállapítás, hogy Lippay György intellektuális kíváncsisággal és politikai ambícióval együtt figyelte élénken a császári udvar különleges megrendeléseit, udvarközeliségét a mintakövetéssel is reprezentálva, még akkor is, ha valószínűleg a Daniel Neuberger császári udvari szobrásztól és viaszmintázótól rendelt életnagyságú szobrainak automata szerkezeteit végül nem tudta felállíttatni szűkebb anyagi lehetőségei miatt.

A disszertáció lábjegyzeteiben meggyőző argumentációként szerepelnek a kulcsfontosságú forrásrészletek, s emellett a szerző majd százoldalas függelékben, tematikus egységekben többféle forrástípust összegző, gazdag latin, német és magyar nyelvű, s rövid, francia és angol szemelvényekből álló forrásgyűjteményt is közöl nyelvészek számára is jól használható betűhív átirással, rövid regesztákkal, egzakt fordításokkal, tovább növelve a remélhetőleg mielőbb megjelenő kötet tudományos és oktatási célú használhatóságát. A majd ötvenoldali német, olasz, angol és szlovák nyelvű nemzetközi szakirodalmat is felsoroló irodalomjegyzék áttekinthetőbb, külön ismertetve a korabeli nyomtatott forrásokat, s főként a gondosan elemzett és precízen közölt inventáriumokat. A szerző összegezte az előforduló történeti helységnevek mai változatát, melyeket hasznos lenne térképre vetítve vizualizálni.

Könyv formátumban, a szűkebb szakmai érdeklődőkön túli olvasóközönségben is gondolkodva az elegáns stílusú, rutinos szerzőnek érdemes lenne részletesebben összegezni a sűrű szövegű disszertáció sokféle tudományterület számára hasznosítható eredményeit. Ecsedy Anna nagy volumenű forrásfeltárással, komoly tudományos apparátusra támaszkodó megállapításai alapján bátran hangsúlyozhatja Lippay György személyiségéhez köthető és primási szerepéhez kapcsolt reprezentációjának

sajátosságait, még inkább kiemelve fontos megállapítását, hogy mennyire nem háttértevékenység (236.), hanem a nemzetközi szintre törekvő politikai reprezentáció eszköze az érseki kert. Tanulságos az a jelenség is, hogy a művészi minőség, esztétikai érték helyett mennyire a jezsuita természeti teológiával összefüggő optikai és katoptrikai látványosságok dominálnak, a szűkebb anyagi keretek ellenére a korabeli Közép-Európát tekintve gyorsan és sokoldalúan reagálva az optikai, fénytani tudományos és instrumentális újdonságokra, melyek az 1670-es évek közepétől, még inkább a 17. század végére jelentek meg szélesebb kör számára hozzáférhető módon. A magyarországi jezsuiták és iskoláik korszerű természettudományos tudást közvetítő szerepét is érdemes összekötni az Athanasius Kircher kapcsolatrendszerét, levelezését feltáró aktuális nemzetközi kutatással.¹⁸

A császári udvar nyújtotta minták, művészek és mesterek hatása mellett hosszabb távon izgalmas problémakör Lippay belső indíttatásból hangsúlyosan természettudományok felé orientálódó mecénatúráját kifejezetten e tekintetben összevetni a Magyar Királyság világi országos főméltóságainak reprezentációjával, tematikai súlypontokat, műfajokat, sőt művészi igényt vizsgálva. Kiváló lehetőséget kínálunk ehhez az Ecsedy Anna által is alaposan ismert, Nádasdy Ferenc országbíró mecénatúráját vizsgáló kutatócsoport (Buzási Enikő, Kiss Erika, Toma Katalin, Viskolcz Noémi, Király Péter) eredményei,¹⁹ különösen úgy, hogy alkalmanként beszerzési problémáknál, mesteremberek alkalmazásánál, közös patronálásnál Ecsedy Anna is utalt Pálffy István és Pál, Nádasdy Ferenc és Zrínyi Miklós Lippay Györggyel való szoros és kölcsönösen gyümölcsöző együttműködésére.²⁰

Igaza van a szerzőnek, hogy Lippay János »*Posoni kertjének* három könyve« (1664, 1667) önálló disszertációt érdemelne interdiszciplináris szemlélettel, akár a konkrét botanikai újdonságokat, a korszak ökológiai gondolkodásmódját, az 1560-as és 1680-as évek között különösen jelentős kis jégkorszak hatásaival szembeni védekezést is vizsgálva, mégis, röviden lehetne jelezni az érseki kert reprezentációs mintáinak korabeli hatását, amint Csoma Zsigmond kimutatta a 18. századi erdélyi nemesi kertekben és könyvtárakban,²¹ vagy amint R. Várkonyi Ágnes hangsúlyozta, hogy Zrínyi Ilona a török emigrációba is magával vitte Lippay János művét.²²

Összegezve az opponensi véleményt: messzeemenően javaslom a tisztelt bizottságnak a disszertáció nyilvános vitára bocsátását, *summa cum laude* minősítéssel való elfogadását, remélve, hogy a mű mielőbb megjelenik könyvként, nemcsak magyarul, hanem angol változatban a nemzetközi tudomá-

nyos kutatás számára is hozzáférhetővé téve egyedi, izgalmas eredményeit.”

Ecsedy Anna az opponensi véleményekre adott válasza során szintén képekkel támasztotta alá érveit, szemléltette új megfigyeléseit:

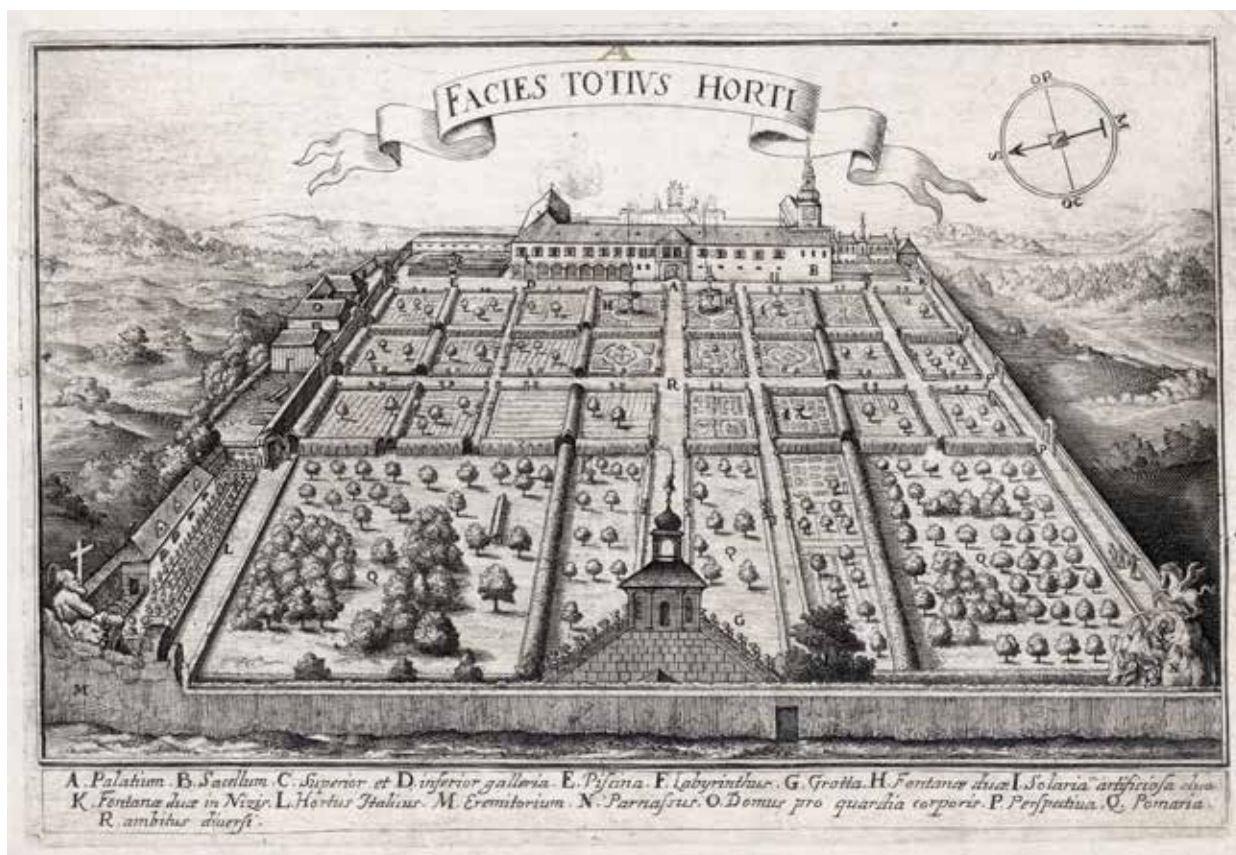
„Mindenekelőtt szeretnék köszönetet mondani opponenseimnek, Gózonné Etényi Nórának és Farbaky Péternek, amiért vállalkoztak dolgozatom alapos áttekintésére. Köszönöm figyelmes és odaadó munkájukat; hálás vagyok kutatási eredményeimet és következtetéseimet övező jóindulatukért, illetve mindezeket gazdagító észrevételeikért. Köszönöm biztató szavaikat, amelyek a disszertáció könyvvé formálására bátorítanak, és építő javaslataikat, amelyeket már e cél jegyében fogalmaztak meg.¹

Bár az adatgyűjtést még nem tekintem lezártnak, a majdani kiadás előkészítése során nagy haszonnal fogok visszaemlékezni tanácsaikra, amelyekben felhívják figyelmemet a tartalmi és strukturális egyensúly megtartására, és az olvasó tájékozódását segítő összegzések beiktatását javasolják vagy (a dolgozat kutatóhelyi opponenseihez, Szentesi Edithhez és Terdik Szilveszterhez hasonlóan) arra buzdítanak, hogy a szöveg függelékébe vagy nyomdatechnikailag is elkülönülő exkurzusba helyezzek át egyes alfejezeteket, amelyek kevésbé szorosan kapcsolódnak a dolgozat szűkebb értelemben vett tárgyához – mint például a Mortlake-kárpitokat Kollonich Lipót szerzeményeként azonosító vagy Polycarpus Procopius Bonannus primási orvos és Gundaker von Liechtenstein kapcsolatának az esztergomi Primási Levéltárban fennmaradt dokumentumait bemutató terjedelmesebb szövegrész.² Etényi Nóra ugyanakkor újabb kitérőt javasol a pozsonyi kert reprezentációs mintaadó jelentőségéről és ezzel együtt Lippay János azonos című traktátusának egykorú és későbbi hatásairól. Hasonló felvetés voltaképpen már Terdik Szilveszter bírálatában is megfogalmazódott, aki a 18. századi magyarországi főpapi nyaralókastélyokra utalt a kert »ideájának« továbbélését vázoló kitekintés lehetséges tárgyaként. Mindez a példák sorát a győri püspökök fertőrákosi nyári lakától Fuorcontrastival, Barkóczy Ferenc felsőtárkányi kastélyával bezárólag értelmezve igen terjedelmes exkurzust ígér,³ akárcsak Etényi Nóra felvetése, amely értelmezésem szerint inkább a közel egykorú recepció példáinak bemutatását és ezek adatolását implikálja. Mindezek legalábbis részben talán megvalósulhatnak majd a dolgozat publikált változatában.

Farbaky Péternek különös köszönettel tartozom, amiért tüzetesen átolvasta épületleírásaimat és építészeti-, illetve építéstörténeti fejtegetéseimet, és felhívta a figyelmemet egy-egy hibás megfogal-

mazásra és néhány kisebb terminológiai tévedésre. Ráébredtettem például, hogy pontatlanul emlékeztem meg a Lippay-féle kastély középső szárnyának kissé előreugró középső tömbje falsarkainak pilaszterdíszeiről, amelyek az 1663-as nyugati metszatlátképen (7. kép) valóban csak a kaputoronyhoz hasonló épületrész földszinti homlokzatain láthatók.⁴ Megnyugvással tölt el azonban, hogy opponensem alapvetően meggyőzőnek találta a nyaralókastély építéstörténetére vonatkozó következtetéseimet és az egykori elrendezés rekonstrukciójára tett kísérletemet, illetve általánosságban a dolgozatban megjelenő építészettörténeti adatok értelmezését. Felvetése nyomán a kiadás során meg fogom kísérni kiküszöbölni az elbeszélés-szerkesztés egy különösen nehézkesnek bizonyult megoldását, hiszen érthetően zavaró időrendi anomália benyomását kelti az olvasóban a kronológia »újraindítása« a nyaralókastély építéstörténetét tárgyaló főfejezetben, amikor is az 1666-tól a 18. század végéig felvázolt áttekintés után veszem sorra a 16. század forrásait és Forgách Ferenc építkezésének adatait, amelyek viszonylatában Lippay György építetői tevékenységének mibenlétét próbálom tisztázni.⁵

Tematikus kutatásom szilárd alapjait a kapcsolódó művészettörténeti összefoglalások mellett elsősorban a közelmúltban megjelent történettudományi és irodalomtudományi szempontú forrásfeltáró és -feldolgozó munkák képezték. Tusor Péter Lippay György személyiségét és életpályáját megvilágító publikációi révén ismerhettem fel a primás reprezentációs céljainak motivációs alapjait.⁶ Kiss Farkas Gábor tanulmányai a megrendelőt és az alkotókat orientáló szellemi közegről szolgáltak alapvető fontosságú, revelatív jelentőségű információkkal.⁷ Galavics Géza, S. Lauter Éva és Stirling János közvetlenül a dolgozat tárgyára vonatkozó közleményei új megközelítésmóddal foglalták össze az addig megismert adatok tanulságait.⁸ A korszak közép-európai világi építészetét illetően Petr Fidler és Koppány Tibor munkáira támaszkodhatam,⁹ a magyarországi művészet és a főúri »udvari kultúra« témaköréből Galavics Géza alapvető összegzésein túl többek között (a teljesség igénye nélkül) Bitskey István, Buzási Enikő, Bubryák Orsolya, Fazekas István, Anna Fundárková, Koltai András, Koppány Tibor, Mikó Árpád, R. Várkonyi Ágnes és Viskolcz Noémi tájékoztattak a kortárs világi mál-

7. Mauritius Lang Johann Jacob Khün rajza után: A „poszonyi kert” nyugati látképe, az 1663-ban kivitelezett metszetsorozatból. Rézmetszet, rézkarc. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, RM III. 947.2

tóságok műpártolásáról, reprezentációjáról, illetve a primási elődök sorából elsősorban Verancsics Antal, Oláh Miklós és Pázmány Péter udvaráról, műveltségéről, művészeti megrendeléseiről.¹⁰ Lippay György családjára, személyére és politikai pályafutására vonatkozóan Tusor Péter munkái mellett nagy haszonnal forgattam Frederik Federmayer adatközléseit és Fazekas István áttekintését is,¹¹ a nyugat-magyarországi jezsuita kollégiumokról pedig Kádár Zsófia tanulmányai szolgáltattak a kutatás mai állását tükröző tudásanyagot.¹² (A korszak közép-európai művészetének a témához közvetlenül kapcsolódó szegmenseit tárgyaló tengernyi szakmunkát ismertetni e helyütt nincs mód.)

A szűkebb téma kutatástörténetének főbb pontjait Farbaky Péter is összefoglalta. Etényi Nóra észrevételéhez, miszerint kimondott szándékom lett volna elkerülni, hogy megismételjem az előttem járó kutatók eredményeit, dolgozatom egy (talán valóban könnyen általánosítható) mondata szolgáltatott alapot: a disszertáció bevezetőjében jeleztem, hogy a primási kert növényanyagára vonatkozóan csupán néhány szórványos levéltári dokumentum tanulságaival sikerült kiegészítenem a Lippay János *Posoni kertje* nyomán régóta közismertnek tekinthető információkat, s előrebocsátottam, hogy a mindezeket tárgyaló szerény alfejezetet ezúttal nem bővítettem Rapaics Raymund, Gombocz Endre, Stirling János és mások eredményeinek ismételt részletezésével.¹³

Hasonló megfontolások másutt nem kerültek szóba, és egészen bizonyosan nem merültek volna fel az érsekkert Csáky Imre tézislapjának háttérében megbújó látképe kapcsán sem.¹⁴ Feltétlenül élénk figyelmet szenteltem volna kutató-elődeim ide vonatkozó megállapításainak, e kulcsfontosságú részletet azonban nem említették a kompozíció egyebekben gondos elemzői: nem emlékezett meg róla sem Galavics Géza, sem Sibylle Appuhn-Radtke.¹⁵ A motívumot elsőként történész opponensem észrevételezte.

Csáky Pál 1655-ben készült s Lippay primásnak dedikált grazi egyetemi tézislapja Galavics Géza megállapítása szerint az augsburgi Bartholomäus Kilian első »magyar témájú« rézmetszete, amelyet az 1640–1650-es években mindvégig Grazban működő Johann Baptist Botton rajza után készített. A kompozíció Lippay címerének motívumai köré szőtt allegória. A címerkép kétfelől egy-egy ágaskodó párduccal közrefogott oszlopa itt mint »Columna et firmamentum Veritatis« magasodik, rajta a Bölcsesség jelképes alakja áll, az oszloptörzs az érsek medalionportréjával ékes, körülötte pedig a mintegy megelevenedő heraldikus párducok Bellonával és Minervával vállvetve hadakoznak a

hazugság, a tudatlanság, a pogányság és az eretnekség jelképes alakjaiként azonosítható figurákkal, azt sugallva, hogy a primás mint a bölcsesség és az igazság letéteményese és védelmezője, sikeresen felveszi a harcot mindezen bűnökkel, míg főpapi jelvényei (köztük vágyott és remélt bíborosi kalapja) az égből szállnak alá hozzá.

A jelenetek háttérének távoli panorámája a pozsonyi vártól indul. A reprodukciókon halványan megjelenő városlátkép tágas horizontja első pillantásra túlságosan kis léptékű tájrajzot ígér ahhoz, hogy a háttér a primási »kert« bármely jól kivehető részletét magában foglalhassa. Ráadásul a vár helyzete és a belváros épületeinek sziluettje déli nézőpontot sugall, ami a reális tájábrázolás keretei között feltétlenül kizárná az érsekkerti együttest a bemutatható attrakciók köréből. Az éles figyelem azonban elengedhetetlen a korszak forrásainak szemléletéhez. Csak az autopszia tisztázhatta mindenekelőtt a dévényi vár jobbra (voltaképpen Oroszvár helyén) felsejlő körvonalait, világossá téve a tézislap látképének az előtér jeleneteivel összefüggő, szimbolikus természetét. Csáky Pál tézislapjának háttérpanorámája ugyanis nem valós táj, hanem a város látványosságáiból tetszőlegesen összeállított, minden reális léptéket és egységes nézőpontot nélkülöző kompiláció. A legfőbb attrakciókat (a várat és a Szent Márton-templomot) dél felől ábrázoló, majd jobbról a Duna és a dévényi vár északnyugati (!) látképével lezárt, fiktív veduta közel egyhatodát az esztergomi érsek kertjének keleti látképe teszi ki. A mintegy nyolc centiméteres motívum épp Lippay (Elias Wideman *Comitium Gloriam* jából kölcsönzött) arcképe¹⁶ felett, attól kissé jobbra kapott helyet – pszeudo-topográfiai pozícióját tekintve a belváros és a folyó között megjelenő tágas képzeletbeli térség centrumában. Vázlatos, sőt, első ránézésre szinte jelképesnek tűnő ábrázolás, amely, ahogy opponensem rámutatott, az érseki kert politikai reprezentációval összefüggő szereplésének korai példája.

A primás politikai törekvéseit szemléltető, laudatív célnyomatú ikonográfiai elemekkel övezett kert-részlet forrásértéke azonban valójában talán még fontosabbnak bizonyulhat. Ha arányaiban nem is, egyszerűsített képi tartalmát tekintve minden bizonnyal hitelesnek tekinthető ábrázolás: az 1663-ban kiadott metszetsorozat nyugati kertlátképéhez hasonló, perspektivikus, félmadártávlati kompozíció a kert fősétányát mutatja keleti irányból, végpontjában a grotta építményével és jellegzetes, egyetlen vízoszlopot a magasba lövellő szökőkútjával, amelynek előterében, az allé két oldalán nem más, mint Lippay két »szívárványos« szökőkútja látható.¹⁷ Az építéstörténeti kronológia szempont-

jaból ebben áll az 1655-ös évszámot viselő Csáky-tézislap jelentősége.

Az italianizáló formavilágú, lajtamészkőből faragott szökőkutak néhány eleme máig fennmaradt Pozsony főterén, a régi Városháza előtt álló ún. Miksa- vagy Roland-kút építményében,¹⁸ illetve a régi Vásárcsarnok előtti téren felállított újabb konstrukcióban.¹⁹ Megrendelésükkel és építésükkel kapcsolatban egyáltalán nem ismerünk adatokat: az általam vizsgált írott forrásokban nem szerepelnek. Későbbinek véltem őket, elsősorban azzal érvelve, hogy nem kerülnek szóba Johann Sebastian Müller, a szász-weimari kancelláriai hivatalnok bécsi követútja során tett látogatása alkalmával, 1660. április 8-án kelt beszámolójában.²⁰ [...]

Más nyomtatott munkák esetében a leírások hiányosságai nem mérvadóak; inkompletségüknek még feltételesen sem tulajdonítható (kronológiai) jelentőség. Etényi Nóra arra is rámutatott, hogy az »utazók« egyike, Erasmus Finx, alias Christian Minsicht (1627–1694) lübecki polihisztor legfeljebb ifjúkorában járhatott Pozsonyban (ha egyáltalán), s 1664-ben kiadott *Neue, und kurtze Beschreibung*-jában közölt Pozsony-leírásában kurrens beszámolóik alapján emlékezhetett meg Lippay kertjéről, a teljesség igénye nélkül sorolva annak látványosságait.²¹ Az 1657 és 1659 között épült remeteséggel elentétben a szökőkutak például nála nem szerepelnek. A kötet illusztrációjaként választott Pozsonyvedután azonban nem tűnik fel az érsekkerti együttes, annak mintája ugyanis Lucas Schnitzer északi városlátképe,²² nem pedig Schnitzer másik pozsonyi rölapjának déli madártávlati képe, amely szintén az 1663. évi hadi események kapcsán készült és (címfelirat nélküli változatban) Martin Meyer *Ortelius redivivus et continuatus*-ának Paul Fürst által Nürnbergben 1665-ben közreadott második részében is megjelent.²³ Míg az előbbi rölap csak a városképhez tartozó leírásban emlékezik meg az érseki nyaralókastélyról, az utóbbi felső szélén, balra (a távolban, 1-es számjel alatt) a kert sematikus déli nézetének részlete is látható (8. kép).

Miután tehát Müller – hercegi megbízója, Wilhelm von Sachsen-Weimar személyes utasításának megfelelően igen részletes és pontosságra törekvő – beszámolójából hiányzik a szökőkutak leírása, az 1663-as kiadású metszetsorozat három ránc maradt lapja azonban már ábrázolja őket, azt feltételeztem, hogy felállításukra csak 1660 és 1663 között kerülhetett sor, azaz a kertberendezés utolsó fázisának produktumaiként tekintettem rájuk. Ahogy arra Farbaky Péter is kitért, e prekonceptió jegyében különös jelentőséget tulajdonítottam annak a vázlatos keleti látképnek, amely az érsek gyóntatója, a nagyszombati jezsuita kollégium rektora, Trinkell Za-

kariás Ignác (1602–1665) 1660-ban *Maiores Dei Gloria*, majd 1663-ban *Divinatorium viae et vitae aeternae* főcímmel, a kiadást támogató Lippaynak szóló ajánlással megjelent kötetének dedikációs rézmetszetén látható, a felajánlási jelenet háttérében.²⁴ A spirituális opus második kiadásához a dedikációs kép (és legalább öt további egész oldalas illusztráció) újabb változatban is elkészült: e kompozíciók korábbi, jelzés nélküli és művészi színvonal tekintetében még gyengébb első verziója helyett a nívósabb formában újrametszett táblákon immár Thomas Schnops rajzoló és Johann Daniel Ther Portten, az 1658–1689 között Nagyszombatban működő németalföldi ötvös-rézmetsző jelzése is szerepel.²⁵ A dedikációs kép 1659–1660-ban kivitelezett első verziója a grotta előterében csupán a virágtáblák mintázatának sematikus körvonalait mutatja, a kompozíció 1663-ra befejezett újabb változatán azonban már a két szökőkút vízszugara is látható, és jól kivehető a kert fő tengelyétől északra álló kút vázlatos rajza is.

A Csáky-tézislap részletének tanulságai alapján azonban mindennek immár nincs kronológiai jelentősége: egyértelműnek tűnik, hogy a szökőkutak 1655-ben már álltak, azaz minden bizonynyal abban az időben készültek, amikor Zacharias Traber (1611–1679) jezsuita matematikus, a primás gyóntatója és építészeti szakértője, a pozsonyi kert katoptrikai szerkezeteinek alkotója érseki udvari misszióban tartózkodott Lippaynál (1648 és 1654 között).²⁶ Eszerint Traber (korábbi elképzelésének megfelelően) valóban közreműködhetett a szökőkutak vízképének megtervezésében és kivitelezésében, akár csak a grotta óriás vízoszlopa eseté-

8. Az érsekkert déli oldalának vázlatos képe Lucas Schnitzer Pozsony és erődítésrendszerét ábrázoló, az 1663. évi hadi események kapcsán készült rölapján (Nürnberg, Paul Fürst, 1665, 1-es számjel alatt: „Ihrer Fürstlichen Gnaden Erzbischoffen zu Gran haubt schöner Lustgarten und Wasserkünste”). Rézmetszet, rézkarc (Hollstein 82). Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, Grafikai Gyűjtemény, T 2931

ben, és bár ismerte és traktátusához felhasználta az 1663-ban megjelent Lippay-féle metszatlátképeket, a *Nervus opticus* fénytani főfejezetében saját élményei alapján számol be a szökőkutak huszonnégy láb magas vízsugarának szétporladó cseppjein képződő szivárványról és a grotta földszintjén »százával felszökő«, napkeltekor szintén szivárványszínen játszó, két öl magas vízsugarakról.²⁷

Ha feltételezhetjük, hogy a szökőkutakat a korábban véltnél legalább hat-hét évvel korábban, esetleg 1648–1650 körül állították fel, a levéltári források teljes hiánya mellett is új távlat nyílhat a kutak készítőjére vonatkozó elképzelések előtt. Az 1654-ben elhunyt bissonei származású Pietro Maino (Magno, Marno) Maderno (Materna, Materni) bécsi császári udvari kőfaragó²⁷ neve mindeddig csak a Szent György-kútszoborcsoport kapcsán merülhetett fel, amely az érsek ún. házifelszerelés-leltárában is feltűnő, tehát 1650 körül már biztosan meglévő medencét díszítette,²⁹ s feltehetően azzal közel egy időben készült.

Pietro Maderno kivitelezte a bučovicei kastély árka-dos udvarán álló, eggenburgi (zogelsdorfi) mészkőből faragott Bacchus-kutat Maximilian von Liechtenstein (1578–1643) megrendelésére, Giovanni Giacomo Tencalla terve szerint, 1635–1637 között.³⁰ 1632 és 1645 között III. Ferdinánd és Lipót Vilmos udvari szolgálata mellett Karl Eusebius von Liechtenstein (1611–1684) eisgrubi és feldsbergi rezidenciájának szökőkútjait és vízjáték-architektúráit készítette.³¹ Közreműködött a pozsonyi vár átépítésénél, illetve 1646 és 1650 között Vöröskőn és Pozsonyban Pálffy Pál, István és János számára is dolgozott (többek között feltehetően a pozsonyi Pálffy-kert szökőkútjain).³² 1649-ben Batthyány Ádám számadásaiban is szerepel a neve,³³ majd 1651-ben Draskovich György győri püspök építáfiumának kivitelezésére kötött szerződést Szelepchény György kancellárral.³⁴

Míg a Szent György-csoport tagadhatatlanul konzervatív figurastílus³⁵ és a jobb oldalnézetre koncentrált beállítása idegennek tűnik attól a motívikus közegtől és színvonalától, amelyet a bučovicei Bacchus-kút képvisel, Lippay szivárványos szökőkútjainak mesterét minden bizonnyal éppen itt kell keresnünk. (Korábban – a kutak későbbi készítési idejét feltételezve – a győri Draskovich-síremlékre vonatkozó levéltári forrásokat vizsgáló Dávid Ferenc művészettörténésszel együtt még sajnálattal és kissé hitetlenkedve kellett megállapítanunk, hogy ezt a meglátást a kronológiai feltételek miatt nem képviselhetem teljes meggyőződéssel. Ennek lehetőségéért ismételt köszönettel tartozom Etényi Nórának.) A késő manierizmus motívumkincsét és figurastílusát példázó Bacchus-kút a maga korában is nagyra értékelt, kimagasló alkotásnak számított;

mását Maximilian öccse, Gundaker von Liechtenstein is el kívánta készíttetni a maga számára,³⁶ aki nem mellékesen rendre Lippay primás orvosához és számos tudományterületen jártas szakértőjéhez, Polycarpus Procopius Bonannushoz (1623/24–1663) fordult vízgépészeti kérdésekben, az esztergomi Primási Levéltárban fennmaradt leveleinek tanúsága szerint.³⁷

A Csáky-tézislap Pozsony-vedutájába ékelődő, részletesen kidolgozott keleti kertlátkép, illetve annak a Trinkellius-mű dedikációs képének háttérben vázlatos formában megjelenő változata még egy okból igen jelentős: a kert tulajdonképpeni fő nézetét mutató, azonos nézőpontból és a főbb elemek tekintetében megegyező képi tartalommal készült kompozíciók ugyanis vélhetően nem függetlenek egy topografikus igénnyel kidolgozott, nívós mintaképtől, amelynek így már évekkel a címlap 1663-as dátumát megelőzően rendelkezésre kellett állnia. A metszetsorozat előkészítő rajzai tehát nem azonos időpontban, nem egy ütemben, hanem legkésőbb az 1650-es évek közepétől, egymás után készülhettek.

Itt érkeztem el Etényi Nóra bírálatának legérdekesebb részéhez: a kertet bemutató metszetsorozat két újonnan fellelt lapjához, amelyek a Kunstsammlungen der Veste Coburg grafikai kabinetjében lappangtak, majd csodálatos módon éppen opponensem elé kerültek, és szenzációs újdonságként járulnak hozzá a téma kutatásának eddigi eredményeihez.

Galavics Gézával együtt régóta vártuk, hogy egyszer felbukkan valahol a Szent György-szökőkútszobros medencét ábrázoló lap, rajta a nyugati összképről ismert »E« betűjellel.³⁸ Éppen ilyennek képeltük a képet, a medencében úszkáló s az 1666-os inventáriumban és Müller leírásában egyaránt szereplő vízimadarakkal egyetemben;³⁹ a nézőpont sem lehetne más. A széria eddig előkerült darabjaibanál is gyengébb színvonala miatt azonban a zömmel rézkarcban kivitelezett ábrázolás kevés új adattal szolgálhat.

A szobrot monumentalizáló törekvés következtében mintegy eltörpülnek vagy arányaikat veszítik a környezet elemei, köztük maga a *piscina*, amelyről pedig a nyugati látkép és a későbbi források (térképek, helyszínrajzok, építészeti felmérések) nyomán szinte biztosan tudható, hogy – a déli kamarakert labirintusának *pendant*-jaként – csaknem teljesen elfoglalta a granárium nyugati homlokzata és az északi kastélyszárny által közrezárt, és északról a majorság kőfalával határolt területet.⁴⁰ A mintegy nyolc öl széles és csaknem húsz öl hosszú vízfelületből kiemelkedő Szent György-kútszobor alig másfél öl (264 cm) magas és nem sokkal több, mint egy öl (217 cm) széles volt. A metszeten a medence arányai jóval kisebb

9. Az érsekkert Szent György-kútszobor-csoportja Wahl Rudolf kertjében, Pozsonyban, a Dobrovics utca 9. szám alatt, 1920–1925 körül. Reprodukció Pigler Andor: *A pozsonyi primási kert Szent György szobra. Magyar Művészet I. 1925, 2. kép nyomán*

méreteket és négyzetes medenceformát sejtetnek, a magtár hosszan elnyúló, alacsony épületének csupán mintegy a fele kaphatott helyet a háttérben, az északi kastélyszárny északi homlokzatának ábrázolása pedig elnagyolt és erősen hiányos.

Az emeleten csak egy ablak látszik, holott a *galleria superior* északi végében lévő kettős ablak mellett ezen a homlokzaton nyílt Lippay »nyári hálószobájának« két, valamint a könyvtár három ablaka is.⁴¹ (A kastély északi oldalszárnyának a magtárral érintkező része voltaképpen hiányzik a képről.) A földszinten az ún. *galleria inferior* utolsó szakasza jelenik meg, azt a benyomást keltve, hogy a kerti homlokzat nyitott oszlopos-árkádos földszinti sétálófolyosója az északi oldalszárny külső oldalára is átfordulva folytatódott. Eszerint azok a helyiségek, amelyeket a primás halála után, 1666 januárjában felvett inventáriumi leírásuk sorrendje alapján az oldalszárny földszintjének északi traktusában pozicionáltam a kastély rekonstrukciós funkcióvázlatán (a »kertészházként« és a »kertészlegények házaként« megnevezett terek), valójában a kastély tömbjén kívül, legvalószínűbben a *hortus italicus*hoz kapcsolódóan képzelhetők el, míg a Forgách Ferenc-korabeli elrendezést leíró 1615–1616. évi leltárakban szereplő két

földszinti *hypocaustum* a későbbi konyha helyiségeivel azonosítható.⁴²

A coburgi lapon jobbra, az alsó galéria belső, árnyékos falánál talán a dudás és a szirének falfülkében kialakított grottájának figurái⁴³ tűnnek elő. A haltartó medence funkcióját életképszerű részlet szemlélteti: jobbra, a *piscina* sarkában tutajszerű, mozgatható faalkotmányon álló alak halat fogott, s hálójából épp kiadni készül a zsákmányt a parton állóknak – a jelenet tehát nem a medence gondozását örökíti meg.

Ahogy arra Etényi Nóra is rámutatott, maga a szökőkút-szoborcsoport a látkép leginkább kidolgozott motívuma, az ábrázolás azonban nem tűnik pontosnak sem egészében, sem néhány részletében. A figuratípus és a beállítás valóban mintha kissé eltérő asszociációk avagy különböző előképek alapján valósult volna meg az egyetlen nézetre komponált, grafikai mintaképet sejtető, statikus szobormű, illetve a mozgás feszültségét koncentráltabban megjelenítő, szinte a csataképek lovas alakjainak dinamikus formuláit idéző látképi részlet esetében (9–10. kép).

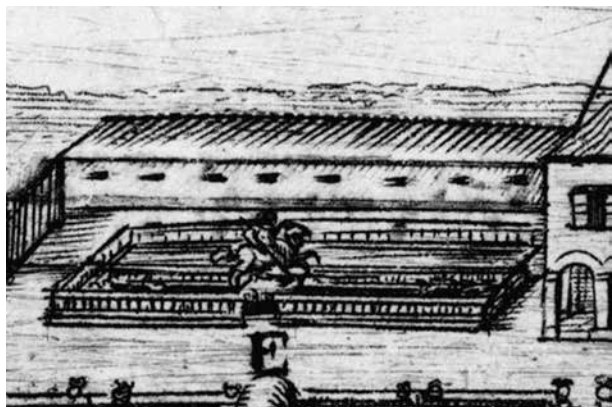

10. Marcantonio Raimondi: Marcus Curtius, a Négy római lovag-sorozatból (Róma, Antonio Salamanca, 1510–1520 körül). Rézmetszet, rézkarc (Bartsch 191). Budapest, Szépművészeti Múzeum, Grafikai Gyűjtemény, ltsz. 5525

A szent lent tartott jobb karjának eredeti helyzetét illetően azonban nem kételkednék az újonnan előkerült ábrázolás megbízhatóságában, hiszen e motívum a metszetsorozathoz tartozó nyugati látkép sematikus figurarajzán is hasonlóan szerepel (11. kép). A szobormű fellelt állapotáról (még 20. századi kiegészítései nélkül) egyedül az a fényképfelvétel áll rendelkezésünkre, amelyet Pigler Andor 1925-ben megjelent tanulmánya mellékleteként közölt (9. kép).⁴⁴ Az 1920-as évek elején készült fotón a szoborcsoport a pozsonyi Dobrovics utca 9. szám alatti kertben látható; számos részlete erősen sérült, több eleme hiányzik. Bár a Szent Györgyalak felemelve tartott jobb alkarjának csonkja jól kivehető, nem lehetünk meggyőződve a részlet eredetiségéről, miután a figura viszonylag hosszú ideig egykori helyén maradt – eltávolítására csak Batthyány József primássága idején, 1787–1789 között került sor, a régi granárium és a medence helyét elfoglaló téli lovaglóiskola építkezése során.⁴⁵ A kert szobordíszének más elemeihez hasonlóan több felújításon esett át a 18. századi levéltári források szerint, s mint oly gyakran, talán itt is a leginkább sérülékeny karok, kezek esetében lehetett szükség pótlásra, a kiegészítések pedig nem feltétlenül feleltek meg az eredeti beállításnak.

Csupán a későbbi iratanyagban találkozunk az a négy szoboralakkal is, amelyeket az Etényi Nórának köszönhetően Coburgban előkerült másik (reprodukciója alapján szintén vegyes technikával megoldott) lap ábrázol.

Keresztély Ágost szász herceg érsekségének kezdetén, 1709–1710 között a grottához tartozó lépcsőkarokat, valamint a Szent György-szobros medencét és balusztrádos korlátját Georg Rossbindtner (Rossbeithner) pozsonyi kőműves és kőfaragó, valamint Bartolomäus Wiedweger (Weitweger) po-

11. Az érsekkert vízmedencéjének Szent György-szoborcsoportja. Mauritius Lang Johann Jacob Khün rajza után, 1663. A 7. kép részlete. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, RM III. 947.2

zsonyi kőműves renoválta.⁴⁶ A négy »magyar szobor« (*Hungarische Statuen*) ugyanezen munkálatok elszámolásai között szerepel első ízben: az 1710. évi primási uradalmi számadáskönyvben és annak okmányaiban tűnnek fel, amikor is Rossbindtner a szobrok és posztamenseik felújításáért és újrafelállításáért, Nyáradai János festő pedig fehérre festésükért kapott fizetséget.⁴⁷

A figurákat és talapzataikat 1763-ban a Franz Anton Hillebrandt irányításával átalakított épülethez illesztett kerti díszlépcső szobrásmunkáin dolgozó Johann Sackh bécsi szobrász,⁴⁸ majd 1789–1790 között a belvárosi primási palota attikaszobrait készítő Johann Adam Messerschmidt (1738–1794)⁴⁹ restaurálta – utóbbi alkalommal az alakokról hiányzó karok, lábak pótlására és a figurák újabb átfestésére is sor került.⁵⁰

A szobrokra vonatkozó 18. századi források szerepelnek ugyan a dolgozatomban, szörványos említéseiket azonban további támpontok hiányában nem tudtam értelmezni. Ahogy Etényi Nóra is megjegyezte, egyetlen 17. századi forrás sem emlékezik meg róluk, és nem láthatók az 1663-ban kiadott metszetszerűához tartozó nyugati látképen sem, amire az egyes ábrázolások eltérő készítési ideje adhat magyarázatot.

A coburgi lap a metszetsorozat címlapjának későbbi példányához hasonlóan Johann Jacob Khün (Hans Jacob Khien, ? – 1672 után)⁵¹ utólagos rajzoló jelzését viseli. A környezetük nélkül ábrázolt, egy irányba tekintő figurák a képmező alatti felirat szerint Lippay György kertjének »középső kvadraturáit« (négyzetes mezőit) díszítették. A későbbi források szerint a 18. században a kert fő- és keresztalléjának találkozásánál álltak, az új barokk parter közepében

12. Az érsekkert fő- és keresztalléjának találkozását ábrázoló részlet Kray Pál madártávlati rajzáról, a térség sarkain az ún. „magyar szobrok” négyzetes talapzatainak alaprajzi kontúrjaival, 1753 körül. Toll, tus, akvarell. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Grafikai Gyűjtemény, Icon 222

13a, b A Nádasy-Mausoleum Attila-figurája (Nürnberg, Michael és Johann Friderich Endter, 1664) és a „pozsonyi kert” szoboralakja. (A 6. kép részlete. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Kupferstichkabinett, Inv.-Nr. XIII,350,842)

1702-ben (Kollonich Lipót megrendelésére) elhelyezett új szökőkút körüli négyzetes térség sarkain.⁵² Kettejük ott látható Martin Engelbrecht Friedrich Bernhard Werner rajza után, 1735 körül készült rézmetszetes keleti kertlátképén (bár elnagyolt, alig felismerhető ábrázolásban),⁵³ és négyzetes talpzataik alaprajzi kontúrait ugyanott jelzi Kray Pál 1753 körüli (az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött) helyszínrajza is (12. kép).⁵⁴

Az 1710. évi számadáskönyvi bejegyzés alapján egykor úgy véltem, hogy a négy szobor magyar szent királyok alakjait jeleníthette meg, a régi pozsonyi belvárosi primási palotához tartozó Szent László-kápolna Pázmány Péter által állított oltára-

14a, b A Nádasy-Mausoleum Béla-figurája (Nürnberg, Michael és Johann Friderich Endter, 1664) és a „pozsonyi kert” szoboralakja. (A 6. kép részlete. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Kupferstichkabinett, Inv.-Nr. XIII,350,842)

15a, b A Nádasy-Mausoleum Árpád-figurája (Nürnberg, Michael és Johann Friderich Endter, 1664) és a „pozsonyi kert” szoboralakja. (A 6. kép részlete. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Kupferstichkabinett, Inv.-Nr. XIII,350,842)

nak (véltetően már annak 14–15. századi előzményeitől eredő) ikonográfiai hagyománya jegyében.⁵⁵ A coburgi metszeten azonban az opponensem által is hivatkozott Nádasy-Mausoleum pogány uralkodói láthatók: a szobrok Béla hun fejedelmet, Attila hun királyt, Árpád vezért, valamint negyedikként Hunyadi Jánost ábrázolják, a beállítóság és a viseletek, illetve az ikonográfiai elemek tekintetében egyaránt hűen idézve a *Mausoleum* képeit (13–16. kép).⁵⁶ A metszeten jobbra égnék emelt arccal álló, kardját épp kivonó, hátán íját hordozó, zsinóros

16a, b A Nádasy-Mausoleum Hunyadi János-figurája (Nürnberg, Michael és Johann Friderich Endter, 1664) és a „pozsonyi kert” szoboralakja. (A 6. kép részlete. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Kupferstichkabinett, Inv.-Nr. XIII,350,842)

mentés, szakállas, koronás király nem Szent István, hanem Attila (a figura típusa is a *Mausoleum* illusztrációjaként megjelent egész alakos portréra utal); baloldalt a jobbában zászlórudat emelő, tolas süveges, bajuszos-szakállas Béla hun fejedelem látható a vállára vetett párdúcórral, mögötte Árpád balját csípőjén nyugtató, jobbában buzogányát tartó alakja, fején tarajos sisakjával, oldalán kardjával, lábánál leeresztett kacagányával, míg vele egy vonalban, jobbra a hosszú bajuszos Hunyadi János (s nem Szent László) harci páncélzatot viselő, sisakos, baljával pajzsára támaszkodó, jobbában kivont kardját felemelve tartó figurája.

A szoborművek egyértelműen az eredetileg Ferenczffy Lőrinc (1576–1640) magyar királyi kancelláriai titkár⁵⁷ által az 1615–1632 közötti években feltehetően Prágában, (II.) Aegidius Sadeler (1570 körül – 1629) körében, illetve műhelyében készített rézmetszet-rézkarc-uralkodóportrék pontos ismeretéről árulkodnak, amelyekkel Ferenczffy az 1630 körüli évektől Elias Bergerrel (1562–1644), a breznóbányai születésű magyar királyi történetíróval közösen tervezett, 1632-ben kivitelezett próbanomatán immár *Historia Hungariae* főcímmel ellátott nagyszabású művet illusztrálta volna.⁵⁸ A képmásokat Lippay valóban jól ismerhette: mint királyi kancellár, a titkár halála után, 1640-ben ő vette magához a bécsi Ferenczffy-nyomda teljes anyagát, hogy azt a pázmányi alapítása óta Némethi Jakab (1644-ben az immár primássága második évében járó Lippay gyóntatója)⁵⁹ irányító részvételével, majd prefektussága alatt működő pozsonyi érseki, majd jezsuita kollégiumi nyomdának ajándékozza,⁶⁰ benne a már elkészült ötvenhét királykép rézlemezével, valamint a Ferenczffy által a frankfurti származású Sadeler-tanítványtól, Isaac Maiortól (1588–1642 után) szintén az 1620 körüli években megrendelt, és éppúgy a nagy opus illusztrálására szánt, magyar történelmi eseményeket megjelenítő rézkarcok dúcaival, köztük a török háborúk húsz csatajelenetével.⁶¹ A rézlemezeket tehát a jezsuita kollégiumban őrizték (a kiadás megvalósításának szándékával), és immár Pozsonyban is készülhettek róluk levonatok, még azelőtt, hogy 1659-ben Nádasdy (III.) Ferenc országbíró (1623–1671) magához vette volna a királyképek ducatit, hogy hozzákezdjen a *Mausoleum* Jacob von Sandrart (1630–1708) négy munkájával (II., III. és IV. Ferdinánd portréjával, valamint a mű címlapjával)⁶² kiegészített 1664. évi nürnbergi kiadásának előkészítéséhez – amelyet 1658 előtt már tervezett,⁶³ vélhetően épp a sorozatokat és azok értékét legközelebről ismerő Lippay biztatására.⁶⁴

Ahogy Etényi Nóra is hangsúlyozta, a magyar történelem tematizálása a pozsonyi érsekkertben nem jelent teljes újdonságot, ennek példáiról azon-

ban igen keveset árultak el az eddig feltárt források. A nyaralókastély (és a belvárosi érseki kúria) 1666-ban leltárba vett uralkodóportréi között kizárólag Habsburg-házi királyaink képmásai szerepelnek,⁶⁵ Szent István, Imre és László feltehetően fatáblára festett, eredetileg vélhetően oltárszárnyként funkcionált »hosszú képétől« eltekintve, amelyeket a kertbéli palota nagy raktárában inventáltak, s amelyekről opponensem is megemlékezett.⁶⁶ A hun-magyar őstörténet három alakja, valamint Hunyadi János együttese új karakterisztikumot hoz a nyaralókastély és az érsekkert berendezéséről mind ez idáig kialakított fiktív összképbe. Bár arra semmi nem utal, hogy a figurák kiterjedtebb széria összefüggésében szerepeltek volna a kert díszei között, és a 18. századi források is csupán négy »magyar szobrot« említenek, az egyedülálló coburgi lap tanulságai arra engednek következtetni, hogy a történelmi alakok a régi uralkodók dicső emlékezetének eszméjét a török elleni küzdelem témájával ötvöző program keretében kaptak helyet Lippay reprezentációjának központi színterén. Minden bizonnyal ugyanezen program részeként kell elképzelnünk azokat a török elleni ütközeteket ábrázoló festményeket, amelyeket a szász-weimari követ 1660-ban a kastélybeli »galériák« díszeként említ,⁶⁷ és amelyekhez a Ferenczffy-féle csataképek éppoly kézenfekvő mintaként szolgáltak, mint a kert szobraihoz a *Historia Hungariae* egész alakos királyportréi. Lippay György (egyelőre kevésbé ismert) képzőművészeti reprezentációjának e nagy jelentőséggel bíró tematikai vonulata s mindennek a megrendelő történelemszemléletével és politikai személyiségével összefüggő háttere további kutatásra, gondos felderítésre vár.

Itt szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Galavics Géza művészettörténésznek, akadémikusnak, aki kezdettől fogva, haláláig figyelemmel kísérte és minden módon támogatta e számára is igen kedves téma mélyebb kutatását. Szintetizáló igényű szemlélete és végtelennek tűnő anyagismerete példaértékű, de elérhetetlen ideálként állt előttem a hiányos, töredékes forrásanyag értelmezésére irányuló kísérleteim során. Szakmailag és emberileg (mint pályafutásom során mindvégig) szilárd támaszt jelentett számomra. A dolgozat lezárása előtti hetekben bekövetkezett hirtelen halála mérhetetlen veszteség.

Buzási Enikő művészettörténésznek külön köszönöm, hogy ebben a helyzetben elvállalta a témavezetőre háruló utolsó teendőket, és határtalan alaposággal olvasta át az elkészült dolgozatot. Végtelenül hálás vagyok támogatásáért, minden szempontra kiterjedő figyelméért és jóindulatáért, amellyel munkám felé fordult, ahogy rendkívüli tájékozottságán alapuló, nélkülözhetetlen észrevételeiért is.

Nagy hálával tartozom továbbá Szentesi Editnek, aki mindenekelőtt állandó biztatásával, továbbá értékes megjegyzéseivel, gondolataival segített. Sokaknak tartozom még köszönettel, de e helyütt mindannyiuk felsorolására nincs mód – erre a diszertációban sort kerítettem.

Családom tagjairól azonban szeretnék még megemlékezni: Maráz Borbáláról, Ecsedy Istvánról, Alföldy Gáborról és Alföldy Bálintról, akik minden támogatást és gyakorlati segítséget megadtak kutatóútjaimhoz, továbbá türelemmel és megértéssel viselték a feldolgozó munkával járó nem kevés elfoglaltságomat is.”

JEGYZETEK

A jegyzetek a nyomtatott megjelenés számára készültek.

¹ Több, a kertről megjelent publikációja sorában I. *Ecsedy Anna: Adatok Johann Jacob Khün „érseki udvari festő” működéséhez, Lippay György pozsonyi nyaralókastélyának újonnan előkerült keleti látképe (1663) kapcsán. Művészettörténeti Értesítő* 63. 2014, 129–142.

² *Galavics Géza: A magyarországi kertek képzőművészeti ábrázolásai. I. rész 17. század. In: Uő szerk.: Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem. (Források és tanulmányok a magyarországi kertművészet történetéhez, 2.) Budapest 2000, 167–198: 168.*

³ „Viseltettem attúl-is mivel hogy sajnáltam, hogy a’ mi kegyelmes Ersek Urúnknak ilyen nevezetes, és gyönyörűséges kerte, mint a Pisoni kert, a’ ki még más Országokbann-is számot tenne, minden emlekezetnélkül, örök feledékenységbe, az maga hamujában temettetnének el: mint a’ régi Magyar-Ország Királyoknak, Kyrályné-Asszonyoknak, Fejedelmeknek, Uraknak szép, rendes, csinos, hasznos vizasztaló kertei. Mert hol vagyon most a’ Királyné-Asszonyoknak kedves, és gyönyörködtető ékes Palotáknak tetein éppítettett Tattai, szép ékes kerteknek emlekezete, avagy csak árnyékai is? Hol a’ Visegrádi Gyümölcsös-kertnek le-ábrázoltatott képe? még az embereknek elméjékből is, teljességgel kitöröltetett. Hogy en ne történnék a’ mostani szerelmes Hazánknak, a’ keresztén vérszopó Pogányságnak keserves romlása, s iszonyú egetese által: nem akarám ennek az örök emlekezetre méltó kertnek, böcsülletes emlekezetét csak szintén az feledékenység szelére bocsátanom: hanem az én vékony tehetséggemmel az sovány Magyarsággal le-ábrázolnám...” *Stirling János: Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században. Budapest 1996, 213–214.*

⁴ Neu-enlauffende Nachricht von Kriegs- und Welt-Händeln. Leipzig, 1660. október 19.

⁵ Verzeichniss meiner Erasmi Francisci bisshero gedruckter Schrifften. Nürnberg, 1691 (Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts [VD17] 12: 108956W); *Nemeskürty Harriet: Egy erasmista dialógus Zrínyi Miklósról és Magyarországról 1664. Irodalomtörténeti Közlemények* 88. 1984, 321–327; *G. Etényi Nóra: A politika és poézis Zrínyi-képe 17. századi német nyomtatványokban. In: Bene Sándor – Pintér Márta Zsuzsanna szerk.: Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet. Eger 2021, 493–517: 502–516.*

⁶ *Gerhard Dünnhaupt: Das Oeuvre Erasmus Francisci 1627–1694 und sein Einfluss auf die deutsche Literatur. Daphnis* 6. 1977, 359–364; *Gerhard Dünnhaupt: Erasmus Francisci. Personalbibliographien zu dem Drucken des Barock. Band 2. Hiersemann, Stuttgart 1990, 1514–1549;*

Francesca Ferraris: Neue Welt und literarische Kuriositätensammlungen des 17. Jahrhunderts. Erasmus Francisci (1627–1694) und Eberhard Werner Happel (1647–1690). In: Karl Kohut hg.: Von der Weltkarte zum Kuriositätenkabinett. Amerika im deutschen Humanismus und Barock. Frankfurt am Main 1995, 79–92.

⁷ *Martin Zeiller: Neue Beschreibung dess Königreichs Ungarn und darzu gehörigen Landen, Städte und vornehmster Oerther. Ulm 1646. Németh S. Katalin: Magyar-ságismeret a 17. században (Martin Zeiller példája). In: Németh S. Katalin: Veit Marchthaler magyar dolgainak leírása az 1588. évtől. Fordította, sajtó alá rendezte és bevezette Németh S. Katalin. Budapest 2020; Németh S. Katalin: Magyar dolgokról. Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok. Budapest 2014, 167–184; Zeiller hitelessége Pozsony esetében I. Pálffy Géza: „Minden önmagában meghasonlott ország elpusztul”. A pozsonyi Mihály-kapu különleges felirata és reprezentációs szerepe a kora újkorban. *Urbs. Magyar Várostartörténeti Évkönyv* XV. 2020, 251–273: 256–257.*

⁸ Recht eigendlicher Abriss der Königlichen Haupt- und Residenz-Stadt Pressburg in Nieder-Ungarn zusamt dem Schloss und andren Gelegenheiten. *John Roger Paas: The German Political Broeadsheet 1600–1700. Volume 9. (1662–1670). Wiesbaden 2007, 108, P-2648. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok (MNM TKCS), 53 982.*

⁹ *(Erasmus Francisci) Christian Minsicht: Neue und kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarn... Johann Hoffmann, Nürnberg 1664, 68. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), App. H. 886.*

¹⁰ Abbildung der im Jahr 1663 den Türcken übergebenen Vestung Neuhausel: samt einer Verzeichniss was bey Belägerung, biss zu Übergab derselen, vorgeloffen. *Paas i. m. 2007, 88, P-2628. MNM TKCS 8999; OSZK, App. M. 1012.*

¹¹ *Galavics Géza: Későreneszánsz és korabarokk (Jegyzetek a 17. század első felének hazai művészetéhez). In: Tímár Árpád szerk.: Művészettörténet – tudománytörténet. Budapest 1973, 41–90: 56; Galavics Géza: Thesenblätter ungarischen Studenten in Wien im 17. Jahrhundert. Künstlerische und Pädagogische Strategien. In: Herbert Karner – Werner Telesko hrsg.: Die Jesuiten in Wien. Zur Kunst und Kulturgeschichte der österreichischen Ordenprovinz der „Gesellschaft Jesu” in 17. und 18. Jahrhundert. Wien 2003, 113–130: 116; Sibylle Appuhn-Radtke: Das Thesenblatt im Hochbarock. Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians. Weißenhorn 1988, 193–196. Csáky Pál tézislapja, Graz 1655. OSZK, App. M. 107.*

¹² *Kunstsammlungen der Veste Coburg. Inventar-nummer: XIII, 350,842.*

¹³ Kunstsammlungen der Veste Coburg. Inventar-nummer: XIII, 350,841.

¹⁴ Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Budapest 1986, 94–95; Rózsa György: Magyar történetáb-rázolás a 17. században. Budapest 1973, 1–80; Holl Béla: Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. szá-zadban. Budapest 1980; Rózsa György: Das Nádasdy-Mausoleum. In: Mausoleum Potentissimorum ac Glorio-sissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Mili-tantis Ungariae Ducum. Nürnberg 1664. Reprint, Buda-pest 1991, 7–15.

¹⁵ Galavics i. m. 2000, 174.

¹⁶ Németh S. Katalin: A „szüves” és a „kutyafülű” ta-tár. Tatárok Zrínyi körül. Irodalomtörténet 37/87. 2006/4, 584–592. 14 változatot közöl: Szalai Béla: Az ősi bátorságra emlékezzetek! A magyar történelem kortárs metszeteken 1660–1665. Budapest 2023, 183–188.

¹⁷ Pavlovits Tamás – Schmal Dániel szerk.: Perspektíva és érzékelés a kora újkorban. Budapest 2015.

¹⁸ Kiss Farkas Gábor: „Difficiles Nugae”. Athanasius Kircher magyarországi kapcsolatai (Nádasdy Ferenc és a jezsuiták). Irodalomtörténeti Közlemények 109. 2005, 436–468; Joscelyn Godwin: Athanasius Kircher’s Theatre of the World. Rochester 2009; Athanasius Kircher Correspondence Project 2000. Stanford University. <https://web.stanford.edu/group/kircher/>.

¹⁹ A mecénás Nádasdy Ferenc. Az arisztokrata udva-ri kultúra formái a 17. századi Magyarországon www.barokkudvar.hu (2024. január 30.); Buzási Enikő: Önkép és múltkép. A reprezentáció színterei Nádasdy Ferenc és a 17. századi főúri elit műpártolásában. Budapest 2024.

²⁰ Tusor Péter: „Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak.” Lippay György veszprémi és egri püs-pök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665). (CST I/1.) Budapest 2015.

²¹ Csoma Zsigmond: Késő reneszánsz, kora újkori ker-tek és borok Erdélyben. Budapest 2009.

²² R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona „Európa legbátrabb asszonya”. Budapest 2008, 273–275.

JEGYZETEK ECESEDY ANNA VÁLASZÁHOZ:

¹ A disszertáció eddig megjelent részpublikációi: Ecsedy Anna: Plenus sapientia: Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertjének látványosságai. Művészettörté- neti Értesítő 62. 2013, 171–232; Uő: Adatok Johann Jacob Khün „érseki udvari festő” működéséhez, Lippay György pozsonyi nyaralókastélyának újonnan előkerült keleti lát- képe (1663) kapcsán. Művészettörténeti Értesítő 63. 2014, 129–142; Uő: Lippay György „pozsonyi kertjének” inven- táriuma 1666-ból. A primási nyaralókastély építéstör- ténete és 17. századi berendezése. Ars Hungarica XLVI. 2020/2, 119–249; Uő: „Dass der Herr Doctor und Ich bei Ihrer Fürstlichen Gnaden bestehen.” Daniel Neuberger császári udvari szobrász és viaszmintázó Lippay György esztergomi érsek szolgálatában (1657–1663). In: Gulyás Borbála – Mikó Árpád – Ugry Bálint szerk.: Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. I–II. Budapest 2021, II. 213–238; Uő: „De aquae ductibus et adiunctis”. Lippay György pozsonyi „kertjének” vízgépészeti berendezései a források tükrében. Ars Hungarica L. 2024/2, 131–175.

² L. Ecsedy i. m. 2020 (1. jegyzet) 199–203; Ecsedy i. m. 2024 (1. jegyzet), 144–150.

³ Az említett példáról: Ecsedy Anna: „Castellum Rá- kosiense nobiliter exstructum.” A Fertőrákosi kastély át- építése gróf Zichy Ferenc püspöksége idején, a levéltári források tükrében. In: Szentesi Edit – Mentényi Klára – Simon Anna szerk.: Kő kövön / Stein auf Stein. Dávid Ferenc 73. születésnapjára / Festschrift für Ferenc Dávid. I–II. Budapest 2013, I. 557–588; Fatsar Kristóf: Magyaror- szági barokk kertművészet. Budapest 2008, 113.

⁴ L. Ecsedy i. m. 2020 (1. jegyzet) 132.

⁵ Uo. 131–172.

⁶ Legújabbban, teljes részletességgel: Tusor Péter: Lósy, Lippay, Szelepchény: Három mikrobiográfia a kora új- korból (Vatikáni kivizsgálási jegyzőkönyvek közlésével, 1625–1666). (Bibliotheca Historiae Ecclesasticae Univer- sitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae Series I. Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I, Vol. 19.) Buda- pest–Róma 2022, 105–174 (195).

⁷ Kiss Farkas Gábor: „Difficiles Nugae”: Athanasius Kir- cher magyarországi kapcsolatai. Irodalomtörténeti Köz- lemények CIX. 2005/4–6, 436–468: 442–445; Uő: Alchemy and the Jesuits: communication patterns between Hun- gary and Rome in the international intellectual commu- nity of the 17th century. In: Gábor Almási ed.: A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks, and Repre- sentations, 1541–1699. I. Study Tours and Intellectual- Religious Relationships. Newcastle upon Tyne 2014, 157– 182: 164–165, 174–176, 182; Uő: Jezsuiták és rózsakeresz- tesek között: Polycarpus Procopius Bonannus, Lippay érsek orvosának olvasmányai (1644–1660). In: Draskóczy Eszter – Etlinger Mihály szerk.: Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760). (Reciti konferencia- kötetek 16.) Budapest 2022, 465–496: 470–496.

⁸ Galavics Géza: Magyarországi kertek képzőművészeti ábrázolásai. I. rész: 17. század. In: Uő szerk.: Történeti ker- tek. Kertművészet és műemlékvédelem. (Források és tan- ulmányok a magyarországi kertművészet történetéhez, 2.) Budapest 2000, 167–198: 168–178; S. Lauter Éva: Főúri kertek és reprezentáció a 17. században. In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László szerk.: Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Budapest 1993, 87–104: 91–94, 99–102; Stirling János: Magyar reneszánsz kertek a XVI–XVII. században. Művelődéstörténeti tanul- mányok. Budapest 1996, 89–102; Uő: Magyar reneszánsz kertek a XVI–XVII. században. Budapest 2008, 84–100. Alapvetően I. Pigler Andor: A pozsonyi primási kert. Nap- kelet VI. 1925/6–10, 29–34; Rapaics Raymund: A pozsonyi kert. Természettudományi Közöny LXX. 1938/1089. sz., 664–675; Uő: Magyar kertek. A kertművészet Magyaror- szágon. [Budapest 1940], 76–95.

⁹ L. elsősorban Petr Fidler: Architektur des Seicento. Baumeister Architekten und Bauten des Wiener Hofkrei- ses. Habilitationsschrift, Innsbruck 1990; Uő: Die Bau- tätigkeit der Familie Pálffy im 17. Jahrhundert und der Umbau des Schlosses Bibersburg–Červený Kameň. Ars XXVIII. 1995/1, 213–236; Uő: Beiträge zu einem Künstler- und Kunsthandwerkerlexikon des Donaugebietes (Öster- reich, Slowakei und Ungarn). Exzerpta aus den Archiven in Preßburg und Tyrnau. I–IV. Teil. Ars XXVIII. 1995/1, 82–93; 1995/2–3. 205–218; Ars XXIX. 1996/1–3, 225–239; Ars XXX. 1997/1–3, 221–252; Koppány Tibor: Építési gya- korlat a 17. századi Magyarországon a tervezéstől a meg- valósításig. Építés-Építészettudomány XIX. 1987–88/3–4, 449–488; Uő: Kastélyok a végvárok mögött. Késő rene-

szánsz és kora barokk kastélyépítészeti a 16–17. századi Dunántúlon. Budapest 2014; *Uő*: A kastély részei, berendezése és tartozékai a 16–17. századi Dunántúlon. Művészettörténeti Értesítő 64. 2015, 297–326.

¹⁰ *Bitskey István*: Pázmány Péter udvartartása. In: R. Várkonyi Ágnes szerk.: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Budapest 1987, 166–175; *Uő*: Reprezentáció és mecénatúra Pázmány Péter udvarában. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó szerk.: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Budapest 2005, 361–374; *Buzási Enikő*: Önkép és múltkép. A reprezentáció színterei Nádasdy Ferenc és a 17. századi főúri elit műpártolásában. Budapest 2024; *Bubryák Orsolya*: Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei. (De Signis 1.) Budapest 2013; *Fazekas István*: Oláh Miklós esztergomi érsek udvara (1553–1568). In: G. Etényi – Horn szerk. i. m. 2005, 343–360; *Fundarek Anna*: Pálffy Pál építkezései. Sic Itur ad Astra 2003/1, 15–34; *Galavics Géza*: A mecénás Esterházy Pál (Vázlat egy pályaképhez). Művészettörténeti Értesítő XXXVII. 1988, 136–161; *Gál-Mlakár Zsófia*: Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez. Fons XIV. 2007/2, 279–337; *Kiss Erika*: Nádasdy Ferenc tárházai és kincsei. Századok CXLIV. 2010, 934–968; *Uő*: „...so nicht zu aestimirn.” Nádasdy Ferenc sárvári tárházának rekonstrukciója. In: Bubryák Orsolya szerk.: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Budapest 2010, 205–214; *Koltai András*: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 14.) Győr 2012; *Koppány Tibor*: Batthyány I. Ádám építkezései. 1629–1659. Történelmi Szemle XXVII. 1984/4, 539–555; *Uő*: Művészek és mesterek a Batthyány család 16–17. századi építkezéseiben. In: Bardoly István – Horváth Csaba szerk.: Magyar műemlékvédelem. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Évkönyve XI. 1991–2001 (Budapest 2002), 173–224; *Uő*: Az Esterházy-család fraknoi ágának művészei és mesterei a 17. században. Ars Hungarica 37. 2011/4, 93–109; *Mikó Árpád*: Arckép és önarckép: Verancsics Antal (1504–1573) és a művészetek. Művészettörténeti Értesítő 67. 2018, 5–25; *R. Várkonyi Ágnes*: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában. In: G. Etényi – Horn szerk. i. m. 2005, 60–113; *Viskolcz Noémi*: A mecénatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VIII.) Budapest–Szeged 2013.

¹¹ *Frederik Federmayer*: Lippayovci zo Zomboru. Genealogický pohľad na vznik novej prohabsburskej aristokracie. In: Uő et al. ed.: Magnátske rody v našich dejinách 1526–1948. (Almanach Slovenskej genealogicko-heraldickej spoločnosti, 2012.) Martin 2012, 29–77: 41–44; *Fazekas István*: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes. / Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) Budapest 2021, 184–187, 402–404.

¹² Összefoglalóan *I. Kádár Zsófia*: Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések-sorozat.) Budapest 2020.

¹³ *Dr. Rapaics Raymund*: A magyarság virágai. A virágkultusz története. [...] Budapest 1932, 286–287; *Gombocz Endre*: A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói. Budapest 1936, 135–137, 139–142; *Rapaics i. m.* 1938 (8. jegyzet) 670–673; *Rapaics i. m.* [1940] (uo.)

91–94; *Stirling i. m.* 1996 (uo.) 130–132; *Stirling i. m.* 2008 (uo.) 126–127.

¹⁴ Rézmetszet, 75,9 × 51,4 cm (lemezméret); Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Apponyi Metszetgyűjtemény, 107; *Hollstein* (German) XVI. 184.449.

¹⁵ *Sibylle Appuhn-Radtke*: Das Thesenblatt im Hochbarock. Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians. Weihenhorn 1988, 193–196; *Galavics Géza*: Későreneszánsz és korabarokk (Jegyzetek a 17. század első felének hazai művészetéhez). In: Tímár Árpád szerk.: Művészettörténet-tudománytörténet. Budapest 1973, 41–90: 56; 8. kép; *Uő*: Thesenblätter ungarischer Studenten in Wien im 17. Jahrhundert. Künstlerische und pädagogische Strategien. In: Herbert Karner – Werner Telesko hrsg.: Die Jesuiten in Wien. Zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der „Gesellschaft Jesu“ im 17. und 18. Jahrhundert. Wien 2003, 113–130: 116, 127: Kat. Nr. 2; Abb. 2; *Uő*: Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában. Művészettörténeti Értesítő LIII. 2004, 53–80: 58, 65: 2. sz.; 1. és 5. kép.

¹⁶ Lippay portréja Elias Wideman *Comitium Gloriorum* III. kötetének (Bécs, 1652; RMK III/1. 1797) 1651-ben készült 48. metszete; *I. Hans Wolfgang Singer*: Allgemeiner Bildniskatalog. I–XIV. Leipzig 1930–1936, VII. 258. 54589–54590; *Rózsa György*: Elias Wideman rézmetszet-sorozata és a weszfáliai béke. Adatok a 17. századi magyar portréfestészet történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 55. 2006, 259–274: 271. A mű reprint kiadása: W. Salgó Ágnes szerk.: Elias Wideman: Icones illustrium heroum Hungariae. Wien, 1652. A kísérő tanulmányt írta: *Rózsa György*. Budapest 2004.

¹⁷ *Écsedy i. m.* 2013 (1. jegyzet) 195–198.

¹⁸ *Ivan Rusina*: Statuengruppe des Hl. Georg in Bratislava. Ars XI–XV. 1977–1981/1–4, 108–122: 115, 117, 121: Anm. 24; *Uő*: Reneszánca a baroková plastika v Bratislave. Bratislava 1983, 60; *Štefan Holčík – Ivan Rusina*: Umenie Bratislavy. Obrazový sprievodca pamiatkami mesta. Bratislava 1987, 348–349: č. 12; *Bohuslava Bublincová – Štefan Holčík*: Bratislavské fontány. Bratislava 1990, 12–14, 22. – Az érsekkert kelet-nyugati irányú főtengelyétől északra lévő egykori tálcs szökőkút (az ún. Tóbiás-kút) alsó, maszkdíszes kúttálcája feltehetően a 18. század első éveiben kapott helyet az ún. Roland-kút építményében. A kutat a tálca feletti elem felirata szerint 1704-ben renoválták („S[enatus]. P[opulus].Q[ue]. P[osoniensis]. RENOVAT 1704”), valószínűleg ekkor készült a ma is látható összeállítás, az érsekkerti szökőkút elemének befoglalásával. A konstrukció a Lippay-féle kúttálcával együtt vonult be a művészettörténeti szakirodalomba mint Andreas Luttringer 1572-re datált alkotása; így szerepel *Henszlmann Imre* munkájában is: Magyarország csúcs-íves stílusú műemlékei. Győr, Sopron, Pozsony, Sz.-György, Bazin, Modor és Nagy-Szombat. Budapest 1880, II. 191: 174. ábra; 192. ábramellékleteként a Friedrich Schmidt-féle ún. *Wiener Bauhütte*-sorozat Carl König 1862. évi felmérési rajza alapján készült lapjával (Wien 1864, II. 52). A pozsonyi kompozíció másolata így helyet kapott 1896-ban az Ezredéves Országos Kiállítás történelmi fűcsoportjának gótikus épületegyüttesében, majd a kiállítás számára emelt ideiglenes összeállítás tartós anyagokból 1904–1907 között megépített változatában, a városligeti ún. Vajdahunyadvárban is felállították.

¹⁹ *Rusina* i. m. 1977 (18. jegyzet) 117, 121: Anm. 24; *Bublincová – Holčík* i. m. 1990 (18. jegyzet) 17–18, 88, 89, 90. – Az egykori Tóbiás-kút felső elemét tartó, egykor Lippay címerével díszített centrális balusztere és az ezzel egyben faragott volutás oszlopfő 1937-ben a pozsonyi régi Vásárcsarnok (Stará Tržnica) előtti téren felállított, különböző eredetű elemekből felépülő szökőkút-konstrukcióban nyert elhelyezést. A címerállatok helyén, a bábos elem egyik oldalán német, a másik oldalán latin felirat: „RENOVIRT 1749”, illetve „RENOVATUM 1937”, ami arra utalhat, hogy a részlet már a 18. században is másodlagos felhasználásban szerepelhetett. A címer oszlopánál kétfelől ágaskodó párdúcokat lefaragták, helyükre kerültek a 20. században felírt, illetve akkor megújított modern betűjelek és az évszámok.

²⁰ Johann Joachim Müller hrsg.: *Entdecktes Staats-Cabinet darinnen so wohl das Ius Publicum, Feudale und Ecclesiasticum, als auch die Kirchen- und Politische Historie. Zweyte Eröffnung.* [Az 1660-ban lejegyzett útinapló kiadása.] Jena (Christian Pohl) 1714, 123–131; újraközlés: *Hans Tietze: Ein Besuch in Wien beim Regierungsantritt Kaiser Leopold I. Nach einem Reisediarium aus dem Jahr 1660. Berichte und Mitteilungen des Alterthums-Vereines zu Wien L. 1918, 23–57: 55–57; annotált kritikái kiadás: Reife-Diarium von Johann Sebastian Müller. Bearbeitet von Martin Scheutz.* In: *Katrin Keller – Martin Scheutz – Harald Tersch hrsg.: Einmal Weimar – Wien und retour: Johann Sebastian Müller und sein Wienbericht aus dem Jahr 1660.* (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 42.) Wien–München 2005, 17–162: 41–43; magyar fordításban: *Pigler* i. m. 1925 (8. jegyzet) 29–32. Vö. *Ecsedy* i. m. 2013 (1. jegyzet) 198.

²¹ *Christian Minsicht: Neue, und kurzze Beschreibung des Königreichs Ungarn: dessen fürnehmsten Städten und Vestungen, Wobey hinter Belägerungen, und dergleichen Denkwürdigkeiten; absonderlich, was in dem jetzigem Türken-Krieg, von dn. 1663 bis an den Hornung dieses 1664 Jahres, bey diesem oder jenem Ort fürgelaufen, gemeldet; auch zum Anhang, die vormahlige Belägerung der Stadt Wien ausführlich erzehlet wird.* Nürnberg (Johann Hofmann) 1664, 211–212: „Hart an der Stadt liegt die Berg Stadt / so zimlich weitläuffig; und unter andern / das Erzbischöfliche Residentz- / Hauß / und den trefflichen Lustgarten / worinn eine schöne Wasser-Kunst / eine Einsiedlercy / ein eingefaster schöner gevierdter Weiher / den etliche Schwanen und Türkische Endten gemeinlich zieren / viel mit Wein-Reben beflochtene und gewölbte Spaziergänge / auch ein besonders abgetheilte Platz / voll allerhand seltener Gewächse, / Blumen und Krauter; begreiff.“

²² *Hollstein* (German) XLVI. 85.81; *Katarína Zavadová: Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov. Ako ich znázornili rytci a ilustrátori v XVI. XVII. a XVIII. storočí.* Bratislava 1974, 57: 37–38. sz.; 28. kép; *G. Etényi Nóra: Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban.* Budapest 133–134; *Uő: A magyar királyi udvar egy kortárs német hetilapban. Tudósítások az 1655-ös országgyűlésről.* In: *G. Etényi – Horn szerk. i. m. 2005* (10. jegyzet), 172–191: 182 (1. kép), 184, 190: 75. jegyzet; *Szalai Béla – Szántai Lajos: Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. II. A történelmi Magyarországról.* Budapest 2006, 130: 1663/1., 2. sz., 14. tábla. Vö. *Minsicht* i. m. 1664 (21. jegyzet) „ad p. 68“.

²³ *Eigentlicher Grundriß der Stadt und Königlichen Residentz-Schloß Presburg, wie dieselben A.o 1663. zu Fortificiren angegeben worden, Durch Herrn Joseph Priami Freyherrn, und der Zeit Ihrer Röm. Kajs. Maj. Commendanten daselbsten.* L. Hollstein (German) XLVI. 86.82(I–III); *Ortelius Continuatus. Das ist Der Ungarischen Kriegs-Empörungen, Fernere Historische Beschreibung Oder Zweyter Theil: Darinnen Neben demjenigen, was sich dem, zwischen dem Großmächtigsten Röm. Keyser, Rudolpho, dem Zweyten [...] wie auch nach dem mit dem Türckischen Sultan Achmet, dem Ersten, auffgerichteten Friedens-Geschäften, [...] In Ober- und Nieder-Ungarn Deßgleichen auch Siebenbürgen, Von dem 1607. biß in das 1619. Jahr zugetragen, [...] Von dem 1619. biß in das 1648. Jahr, [...] Von dem 1658. biß an das 1665. Jahr [...] Denck- und Leßwürdig vorgelauffen, Ordentlich und außführlich zu finden ist.* Beschrieben und zusammen getragen Durch Martin Meyern, Historiophilum [...]. In: *Ortelius Redivivus et Continuatus. Oder Der Ungarischen Kriegs-Empörungen, Historische Beschreibung [...]* Durch Paul Fürsten, [...] Nürnberg. Gedruckt Zu Franckfurt am Mayn bey Daniel Fievet. Im Jahr 1665 [önálló oldalszámozással], számozatlan illusztráció (a képmező feletti felirat nélkül). Bár a látkép részlete néhány épület jelzészzerű ábrázolásával szolgál, a metszetsorozat látképeivel összevetve nem tekinthető hiteles forrásnak. *Példányok, bibliográfia: Ecsedy* i. m. 2024 (1. jegyzet) 131–132: 7. jegyzet.

²⁴ *Maiores Dei Gloria. Viris Apostolicis per Exercitia Spiritualia. S. P. Ignatii de Loiola, Fundatoris Societatis Jesu proposita: Et per R. P. Zachariam Ignatium Trinkellium, eiusdem Societatis Religiosum altera editione auctiori declarata [...]* Georgio Lippay de Zombor, archiepiscopo ecclesiae metropolitanae Strigoniensi [...] dedicata. Wien (Johann Jacob Kürner) 1660 (RMK III. 2107); *Divinatorium viae et vitae aeternae seu Methodus spiritualis, Qua homini suam aeternae beatitudinis thesseram certiori stilo elaborare sitienti, piè & virtuosè meditandi, proficiendi[ue] non ingrata patent semita, quorum beneficio, absolutis tandem his terrenis contemplationum vestigiis, ad eum quem creatus est felicem pertingat finem nimir[um]: Majorem Dei Gloriam, Proposita per Exercitia Spiritualia S[ancti]. Patris Ignatii de Loiola, Fundatoris Soc[ietatis]: Jesu, [...] devoto [...] labore oblatu, Per R. P. Zachariam Ignatium Trinkellium, [...] Editione auctiori declaratus.* Wien (Johann Jacob Kürner) 1663 (RMK I. 2201). *Példányok, bibliográfia: Ecsedy* i. m. 2024 (1. jegyzet) 137–138: 48. jegyzet.

²⁵ Az illusztrációk és a kiadástörténet részletes ismertetése: *Ecsedy* i. m. 2024 (1. jegyzet), 137–138: 48. jegyzet.

²⁶ Részletesen: *Ecsedy* i. m. 2013 (1. jegyzet) 181–198, 200–205; *Függelék II.*; *Ecsedy* i. m. 2020 (uo.) 172–180; *Ecsedy* i. m. 2021 (uo.), 223, 227–228, 172–180; *Ecsedy* i. m. 2024 (uo.) 140–141.

²⁷ *Nervvs opticvs sive tractatus theoreticus, in tres libros Opticam Catoptricam Dioptricam distribvtvs. In quibus radiorum a lumine, vel objecto per medium Diaphanum processus, Natura, Proprietates, & Effectus, Selectis, & rarioribus Experimentijs, Figuris, Demonstrationibusque exhibentur. Authore P. Zacharia Traber, Styro Martiaffluensi, Societatis Jesu Sacerdote.* Wien (Johann Christoph Cosmerovius) 1675, I. 32–33; *Tabula I., Fig. 9; I. Ecsedy* i. m. 2013 (1. jegyzet) 195–198, 200–201 (Függelék II.1).

²⁸ Felix Becker – Ulrich Thieme begr./hrsg.: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. I–XXXVII. Leipzig 1907–1950, XXIII. 1929, 532; Aggházy Mária: Stuccatori e scultori comaschi in Ungheria. Arte Lombarda X. 1965, 99–108: 107; Helmuth Furch: Historisches Lexikon Kaisersteinbruch. II. I–Z. Mitteilungen des Museums- und Kulturvereines Kaisersteinbruch, März 2004 (Sonderausgabe), oldalszámozás nélkül [189–192]; Herbert Haupt: Das Hof- und hofbefreite Handwerk im barocken Wien 1620 bis 1770. Ein Handbuch. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, 46.) Innsbruck–Wien–Bozen 2007, Nr. 2741; halálának időpontjához: Alexander Hajdecki: Die Dynastenfamilien der italienischen Bau- und Maurermeister der Barocke in Wien. Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereins zu Wien XXXIX. 1906, 1–83: 50–51.

²⁹ Lippay György saját kezű pozsonyi „házfelszerelés-leltára”; hely és dátum nélkül, az 1651. évi levelezési anyagban (Pozsony, 1648–1654 között, 1650 körül): Prímási Levéltár, Esztergom; Archivum Saeculare, II. Acta Radicalia, Classis X, N. 196, 18. cs., 285–286: 285; l. Ecsedy i. m. 2020 (1. jegyzet) 125–126: 51. jegyzet; 210–211 (F. 2): 211.

³⁰ Victor Fleischer: Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein als Bauherr und Kunstsammler (1611–1684). (Veröffentlichungen der Gesellschaft für neuere Geschichte Österreichs 1.) Wien–Leipzig 1910, 31–32; Oldřich Jakub Blažiček: Fontána v Bučovicích. Umění II. 1954, 251–252; Fidler i. m. 1990 (9. jegyzet) 134. Vö. Herbert Haupt: Von der Leidenschaft zum Schönen. Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein (1611–1684). Quellenband. (Quellen und Studien zur Geschichte des Fürstenhauses Liechtenstein II/2.) Wien–Köln–Weimar 1998, Nr. 1399 (Maderno szerződése az eisgrubi kert hat szökőkútjának kivitelezésére, szintén Tencalla modellója szerint, vízköpő „mascaronokkal”, 1632. dec. 6.).

³¹ Fleischer i. m. 1910 (30. jegyzet) 31–32; Haupt i. m. 1998 (30. jegyzet) Nr. 166, 454, 1399, 1414, 1427, 1492–1494; Thomas Winkelbauer: Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 34.) Wien–München 1999, 441–442.

³² Kemény Lajos: A pozsonyi vár és a Váralja. Pozsony 1933, 18; Fidler i. m. 1990 (9. jegyzet) 78: Anm. 153, 93: Anm. 187; Kuno Schumacher: Dokumenty umeleckej a stavebnej činnosti 17. a 18. storočia v Bratislave z archívno-rodu Pálffyovcov v ŠSÚA. Ars XXIV. 1991/3, 193–202: 197; Fidler i. m. 1994 (9. jegyzet) 218, 221, 235: Anm. 88; Fidler i. m. 1996 (9. jegyzet) 234.

³³ Koppány i. m. 2002 (10. jegyzet) 173–224: 187.

³⁴ Dávid Ferenc közlése nyomán Kádár i. m. 2020 (12. jegyzet) 109; 357. jegyzet. A síremlék fennmaradt főalakja, Draskovich György egész alakos szobra (Soproni Múzeum, ltsz. 69.80.1) 2015 óta a soproni Keresztelő Szent János-templom bejáratánál áll, erősen restaurált állapotban.

³⁵ Pigler Andor: A pozsonyi primási kert Szent György szobra. Magyar Művészet I. 1925, 567–570: 570. Weyde Gizella hasonló nézeteinek összefoglalása: A. L. dr.: Régi Szt. György szobor mint Pozsony legújabb disze. A Városszépítő egyesület akciója – Wahl Rezső bőkezű adománya. Híradó [Pozsony], 1927. ápr. 23., 4. A későbbi irodalomból: Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon. I–III. Budapest 1959, I. 234, II. 225, III. LX. tábla,

71. kép; Rusina i. m. 1977 (18. jegyzet) 108–122; Rusina i. m. 1983 (uo.) 12, 60–61, č. XI; Bublincová – Holčík i. m. 1990 (uo.), 20–21; Stirling i. m. 1996 (8. jegyzet) 96–98; Ivan Rusina ed.: Barok. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Bratislava 1998, 427: č. 109 (Ivan Rusina); Galavics i. m. 2000 (8. jegyzet) 171, 3. kép; Stirling i. m. 2008 (uo.) 91–94.

³⁶ Winkelbauer i. m. 1999 (31. jegyzet) 441–442.

³⁷ Részletesen l. Ecsedy i. m. 2021 (1. jegyzet) 217–219; Ecsedy i. m. 2024 (uo.) 145–146.

³⁸ Vö. Ecsedy i. m. 2013 (1. jegyzet) 173–175: 175, 199–200 (Függelék I. 2.), 3. kép.

³⁹ Ecsedy i. m. 2020 (1. jegyzet) 196, 216: F. 3, 1575.

⁴⁰ Uo. 135, 152.

⁴¹ Uo. 183–184, 212: F. 3, 1562, 1564; 39. kép: 4., 5a, 6. sz.

⁴² Uo. 190–191, 213: F. 3, 1567; 38. kép: 21a, b, 22a, b, 23. sz.

⁴³ Ecsedy i. m. 2013 (1. jegyzet) 178–179, 215: 89–91. jegyzet.

⁴⁴ Pigler i. m. 1925 (35. jegyzet) 2. kép.

⁴⁵ Ecsedy i. m. 2020 (1. jegyzet) 152.

⁴⁶ Prímási Levéltár, Esztergom, Archivum Saeculare, X. Számvevőségi Levéltár, 1. Gazdasági számadások: (8.) Pozsonyi uradalom, 1709. év, N. 152, 159, 160; 1712. év, N. 139, 165. L. Prokopp Gyula 1975–1980 között, az MTA megbízásából összeállított gépiratos cédulasorozatában is: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény, A–VIII–3–5 (a világhálón: <http://regesta.mi.btk.mta.hu/03470r,03473r-03475r,03499r>).

⁴⁷ Prímási Levéltár, Esztergom, uo. (46. jegyzet), 1710. évi számadáskönyv, okmányokkal (7–8. doboz, 1105. r. sz.), N. 184, 185, 194 (1710. júl. 5. – nov. 7.): „die so genannte hungarische Statuen zu zu führen, selbige auf zu sezen” / „so die 4 Hungarische Statuen mit deren Postimenter und die acht Pyramiden auch mit deren Postimenter haben überarbeitet, zugericht, verküttet und aufgesetzt” / „Joannes Nyarady Artis pictoriae Magister Laboravi Exterius in horto Eminentissimi, ibi albo colore decoloravi 4-uor Statuas et 8-to Columnas”. L. Prokopp i. cédulák (46. jegyzet) 03483r, 03484r, 03486r.

⁴⁸ Prímási Levéltár, Esztergom, uo. (46. jegyzet), 4. A főpénztár (Cassa generalis) számadásai, 1763. év (1416. r. sz.), I. csomó, N. 29, 24. L. Prokopp i. h. (46. jegyzet) 03843–03834r.

⁴⁹ Aggházy i. m. 1959 (35. jegyzet) I. 241.

⁵⁰ Prímási Levéltár, Esztergom, uo. (46. jegyzet), 4. A főpénztár (Cassa generalis) számadásai, 1764. év (1417. r. sz.), aug.–szept. havi számadások, N. 10, okmánnyal; uo., 1. Gazdasági számadások: (8.) Pozsonyi uradalom, 1790. év (1165. r. sz.), N. 145 (Messerschmidt összesítő kontója, 1790. nov. 23.): „4 grosse Figuren samt Postamenter in Garten reparirt, darzu 4 ganze Arm Händ und deto Füss von meinen eigenen neuen Stein, und darzu Klampfen, Zapfen, gieps gegeben und gänzlich abgerappnet, dann die Signa, 18 fl / Die 4 Figuren angestrichen, jede 2 mahl mit Öhlfarb. 20 fl.” L. Prokopp i. h. (46. jegyzet) 03633r, v, 03880r, v.

⁵¹ Összefoglalóan: Ecsedy i. m. 2014 (1. jegyzet).

⁵² Prímási Levéltár, Esztergom, uo. (46. jegyzet), 4. A főpénztár (Cassa generalis) számadásai, 1702. évi számadáskönyv (1410. r. sz.), N. 157: Arnoldo Gussfeld „Wasser Künstler” elismervénye a kertben végzett munkájáért

kapott járandóságáról, 1702. okt. 15., „wegen aufrichtung einer haubt springenden Fontana mitten in den garten [...]“ L. Prokopp i. h. (46. jegyzet) 03775r.

⁵³ Bibliográfiával: *Fatsar* i. m. 2008 (3. jegyzet) 190: 84/1. sz.

⁵⁴ *Bibliotheca Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis / Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Grafikai Gyűjtemény, Icon 222; Fatsar* i. m. 2008 (3. jegyzet) 190–191: 84/3. sz.; *Ecsedy* i. m. 2020 (1. jegyzet) 127; 61. jegyzet; 4. kép.

⁵⁵ L. *Ecsedy* i. m. 2020 (1. jegyzet) 205–206.

⁵⁶ [Lanzmar Ferenc, Nikolaus Avancini, Sigmund van Birken:] *Mausoleum potentissimorum, ac gloriosissimorum regni Hungariae regum, et primorum nilitantis Hungariae ducum: Mausoleum potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum & Primorum Militantis Hungariae Ducum [...]. Nürnberg (Michael és Johann Friedrich Ender) 1664 (RMK III. 2254), 16, 27, 43, 305. Azonos című, hasonmás kiadása: Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXIV. Budapest 1991, Rózsa György tanulmányával: A Nádasdy Mausoleum. In: uo. 7–16. A műről és előtörténetéről alapvetően I. Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században. Budapest 1973, 13–80. Újabb, a korábbi irodalom összefoglalásával: *Viskolcz* i. m. 2013 (10. jegyzet) 285–288 (296), 302–305; *Buzási* i. m. 2024 (uo.) 355–362.*

⁵⁷ *Fazekas* i. m. 2021 (11. jegyzet) 357–359.

⁵⁸ L. az 56. és 61. jegyzetet is, továbbá: *Holl Béla: Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Budapest 1980, 149–170; Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Budapest 1986, 63–69; Mikó Árpád – Sinkó Katalin szerk.: Történelem-kép. Szemlények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17. – szeptember 24. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2000/3.) Budapest 2000, 293–297: IV–13–IV–15. kat. sz. (Mikó Árpád); Mikó Árpád – Verő Mária szerk.: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28. – 2008. július 27. I. Katalógus. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/3.) Budapest 2008, 109–113: II–37–II–40. kat. sz. (Gödölle Mátyás), II–41. kat. sz. (Mikó Árpád). – *Viskolcz* Noémi kutatása nyomán bebizonyosodott, hogy az Albertinában fennmaradt, korábban Rózsa György elgondolása szerint Nádasdy (III.) Ferenc könyvtárából származtatott 1632-es kolligátum 1652 előtt már Bécsben volt, tehát nem a Nádasdy-bibliotéka elkobzott darabja; I. *Viskolcz* i. m. 2013 (10. jegyzet) 290. Vö. *Rózsa* i. m. 1973 (56. jegyzet) 14–15.*

⁵⁹ *Kádár* i. m. 2020 (12. jegyzet) 134. Némethiről részletesen I. *Catalogi Personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. II. (1601–1640). Collegit et edidit Ladislaus Lukács S. I. (Monumenta Historica Societatis Iesu a Patribus eiusdem Societatis edita Vol. 125.)* Róma 1982, 688; *V. Ecsedy Judit: A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652). Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994/1998, 371–403: különösen 372–378.*

⁶⁰ A királyi magyar egyetemi nyomda története. 1577–1927. Eredeti levéltári kutatások alapján összegyűjtötte és írta *Iványi Béla* és *Gárdonyi Albert*. A tárgyi emlékek ismertetésével kiegészítve szerkesztette Czákó Elemér,

Budapest [1927], 40–41; a vonatkozó forrás közlésével: *Holl Béla: A pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. sz. első feléből. Magyar Könyvszemle LXXXIX. 1973/1–4, 377–385: 378, 384; V. Ecsedy* i. m. 1994/1998 (59. jegyzet) különösen 374–375.

⁶¹ A királyképek mellett eredetileg egy, a hét vezér tanácskozását és a fehér ló elküldését megjelenítő képet, egy római katonákat is felvonultató (talán a hun-magyar őstörténetből vett) várostrom-jelenetet, valamint húsz további, török-magyar ütközeteket ábrázoló lapot s talán egy nagyobb méretű, kihajtható illusztrációként elképzelt párviadal-kompozíciót magában foglaló Ferenczffy-féle képanyag részletei közül mára csak a húsz csatakép dűca maradt ránk a régi Egyetemi Nyomda felszereléséből, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában. L. *Varjú Elemér: Műlapok a Magyar Történelmi Múzeum gyűjteményében őrzött régi rézmetszetű dűcokról, II. Húsz régi magyar csatakép. Budapest 1934; György Rózsa: Isaak Majors ungarische Schlachtenbilder. Acta Historiae Artium XVII. 1971/3–4, 269–280; Rózsa* i. m. 1973 (56. jegyzet) 14–15, 115–119; *Galavics* i. m. 1986 (58. jegyzet) 66–69; az előzmények bibliográfiájával: *Mikó* i. m. 2000 (uo.) 294–297: IV–14–IV–15. kat. sz.; *Gödölle* i. m. 2008 (uo.) 110–112: II–39., II–40. kat. sz. Vö. *Viskolcz* i. m. 2013 (10. jegyzet) 296.

⁶² *Buzási* i. m. 2024 (10. jegyzet) 356–362.

⁶³ *Rózsa* i. m. 1973 (56. jegyzet) 42–43; *Viskolcz* i. m. 2013 (10. jegyzet) 227–228; *Köszeghy Péter: A Nádasdy-Mausoleum (Fatum Pannoniae). In: Jankovics József et al. szerk.: Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára. Budapest 2015, 315–327: 322. – Galavics Géza fontos megállapítása, hogy azok az egyezések, amelyeket *Rózsa György* (i. m. 1973 [56. jegyzet] 113.) a Nádasdy Ferenc által reprezentációs céllal kiépített sárvári vár dísztermének Tata, illetve Buda ostromát megjelenítő mennyezetfreskója (Hans Rudolf Müller, 1653 – legutóbb I. *Buzási* i. m. 2024 [10. jegyzet] 168–175.) és a Ferenczffy-féle csataképek előtéri staffázsalakjai között felfedezett, nem az utóbbiak mintakép-szerépére utalnak, hanem Antonio Tempesta 1622-ben Matthäus Merian kiadásában is megjelent Aemilius Paulus-metszetsorozatában azonosított közös metszet-előképek használatának eredményei. L. *Galavics Géza: A török elleni harc és egykorú világi képzőművészetünk (Attribúció és műfaj történet). Művészettörténeti Értesítő XXV. 1976, 1–40: 6–18, különösen 7–8; 7–13. és 15–23. kép.**

⁶⁴ *Viskolcz* i. m. 2013 (10. jegyzet) 288.

⁶⁵ *Ecsedy* i. m. 2020 (1. jegyzet) 205, 214: F. 3, 1569, 1570.

⁶⁶ Uo. 205–206, 214: F. 3, 1570. (A „hosszú képek” esetében még a belvárosi kúria Szent László-kápolnájának Szécsi Dénes-féle egykori szárnyasoltárával [1454] való összefüggés lehetősége is felmerülhet. A régi oltárt Pázmány Péter nem sokkal korábban, 1628 körül helyettesítette az 1780-ig fennálló Mária-oltárral.)

⁶⁷ *Müller* i. m. [1660] 1714 (20. jegyzet) 125; *Scheutz* i. m. 2005 (uo.) 42: „An des Bischoffshauß im Garten sind gleichfals schöne Galerien, und in denenselben stattliche Gemälde / als Amphion, Orpheus und etl. Rancontres zwischen den Türcken und Ungarn.” Magyar fordításban: *Pigler* i. m. 1925 (8. jegyzet) 30.

Open Access. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited, a link to the CC license is provided, and changes – if any – are indicated. The use and distribution of any images contained in this article is not permitted by this licence. (SID_1)

